

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Şeyxov Şeyx Seyfullah oğlu

“Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və inkişaf istiqamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : 060402 “Mühasibat uçotu və audit “

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər :

Hacıyev Fazil Şöhlət

Magistr proqramının rəhbəri :

Daşdəmirov Əlləz İsa oğlu

Kafedra müdiri : Səbzəliyev Sifariz Mirzəxan

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. Auditdə iqtisadi təhlilin nəzəri metodoloji əsasları.	7
1.1 Auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri.	7
1.2 Auditdə iqtisadi təhlilin metodu.	12
1.3 Auditdə iqtisadi təhlilin adekvat informasiya təminatı.	18
II FƏSİL. Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.	21
2.1 Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun müasir vəziyyəti.	21
2.2 Təsərrüfat subyektlərinin fasiləsizlik fəaliyyətinin təhlili və onların qiymətləndirilməsi.	27
2.3 Təşkilatın idarəetmə işinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.	45
III FƏSİL. Elektron idarəetmə sistemində auditdə iqtisadi təhlildən istifadə və onun inkişaf konsepsiyası.	54
3.1 Audit fəaliyyətində elektron idarəetmə sistemindən istifadənin təhlili	54
3.2 Müştəri elektron informasiyalardan istifadə etməklə auditin aparılması metodları.	60
3.3 Auditdə iqtisadi təhlilin inkişaf konsepsiyası.	65
Nəticə	72
Ədəbiyyat siyahısı	76

GİRİŞ.

Mövzunun aktuallığı. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının strateji yol xəritəsinə uyğun inkişaf etməsi, müxtəlif təşkilati-hüquqi formal təşkilatların yaranması yeni, təsərrüfatçılıq eləcə də idarəetmə sisteminin formalaşması, azad iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası respublikada sivil idarəetmə-audit növlərinin təşəkkül tapmasını müəyyənləşdirir. Dünya təsərrüfatında inteqrasiyanın dərinləşməsi audit yoxlamasının vahid sistemə uyğun hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu istiqamətdə auditin inkişafında vacib olan tələbi onun fərqli maliyyə əsaslandırılmaları zamanı əldə olunmasına lazım olan informasiyanın maliyyə-mühasibat hesabatının icraçılarına yönəldilməsidir. Ümumiyyətlə , audit fəaliyyətinə belə baxış audit fəaliyyətinin məzmunu, istiqaməti, əsas problemləri daha dəqiq müəyyən edilməsi məsələlərin həll olunmasının reallığına gətirib çıxarır. Bu baxımdan hesabatın doğruluğu anlayışı müvafiq təşkilatlarda mühasibat uçotunun aparılması kimi müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq olmasıdır. Göründüyü kimi auditə əsasən maliyyə hesabatının düzgün aparılmasına baxılır, bu isə mali-hesabatları sistemində xarici istifadəçiyə təqdim olunan maliyyə informasiyalarının əsas hissəsini bir mənalı qəbul etməyə şərait yaradır.

Təkilatlar üçün auditin inkişafı audit yoxlamalarının ciddi aparılması barəsində sərəncamların qəbul edilməsinə kömək edir. Bu isə sonda onun əsası kimi, bir çox hallarda audit prosedurlarının doğruluğu barəsində fikirlərin ciddi olunmasına yönəlmiş audit prosedurları ilə nəticələnir. Bununla yanaşı audit fəaliyyətinin inkişafında auditlə yanaşı olan müxtəlif xidmətlərin böyük rolu vardır. Bütün bunlar mühasibat uçotunun strukturunu, maliyyə hesabatı, amortisasiya və vergi siyasəti v.s. geniş mənada olan ifadə kimi düzgün iqtisadi siyasətin vacibliyi ilə bağlı müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi üzərə ciddi işdir. Strateji yol xəritəsi şəraitində auditor firmalarda dövlət maliyyə nəzarətinin keçirilməsi vacibliyi yaranmışdır, buna görə əsas metadalogiyada və terminlərin bərabərlik vahidi, problemlərə yanaşma, maliyyə nəzarətinin aparılması meyarları, keçirilmə prosesindən bağlı olmayaraq təxirə salınmaz mınaya malikdir, ona görə

ki, bu günün əhəmiyyətli tendensiyası təşkilatlarda müxtəlif mülkiyyət formalarının yanaşması baş verir. Xüsusilə də əgər söhbət xüsusi kapital haqqında gedirsə, bu zaman onun tərkibində həm səhmdar, həm də dövlət kapitalı iştirakçı ola bilər. Böyük holdinqlərdə dövlət kapitalının iştirakı əsas nəzarət obyektı olursa, hesabatların qəbulunun düzgünlüyünə görə nəzarəti ancaq auditor firması həyata keçirir. Bu zaman dövlət mülkiyyətinin qorunması və onun real istifadəsi yoxlanılmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti eyni zamanda auditor fəaliyyəti metodologiyasının səciyyələndirən şərtlərdən biridir. Biri-birindən ayrı bu məsələlər həll edilə bilməz və eyni təsərrüfat subyektlərinə istiqamətlənmə vasitəsi ilə onlar harmonizasiya edilməli, başqa sözlə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu problem normativ aktların və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunluğu problemlərindən kiçikdir. Bütün bunlar strateji yox xəritəsi prinsiplərindən irəli gələn auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun inkişaf istiqamətləri tədqiqat işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirir. Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun inkişafı müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda, elmi-tədqiqat xarakterli işlərdə araşdırılan nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilən aktual mövzulardandır. Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun inkişafının rolu və onun inkişafının nəzəri və metodoloji tərəfləri. Azərbaycanın alimləindən V.T.Novruzov, S.M.Səbzəliyev, S.M.Qasımov, C.B.Namazova, F.Ş.Hacıyev, Q.Ə.Abbasov, S.M.Yaqubov, xarici ölkə alimlərindən Şereşet A.D., Aksenenko A.F., Bakanov M.İ., Pali İ.V., Şerbakov N.S. və başqaları toxunmuş və fərqli nəzəriyyələrə əsaslanan müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşdür. Bununla belə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində eyni zamanda təsərrüfat subyektlərində auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun inkişafının kompleks şəkildə işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi strateji yol xəritəsi şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun inkişafı istiqamətlərinə aid əsaslı təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan aslıdır. Bu istiqamətdə müəyyən işlər görmək lazımdır. Auditdə iqtisadi təhlilin rolunu, metodunu və mərhələlərini göstərmək ; Strateji yol xəritəsi şəraitində auditdə iqtisadi təhlildən istifadənin öyrənilməsi; informasiya mənbələrinin müəyyən edilməsi və onun

təkmilləşdirilməsi ; Auditdə iqtisadi təhlilin metodikasının sistemləşdirilməsi ; Auditdə iqtisadi təhlil rolunun beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması Auditdə iqtisadi təhlildən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ; Elektron idarəetmə sistemində auditdə iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edilməsi ; Fərdi elektron informasiyalardan istifadə etməklə auditin aparılması metodikalarını aşkar etmək ; Təşkilatı idarəetmə işinin səmərəliyinin kompleks qiymətləndirilməsi və onların təkmilləşdirilməsinin aprabasiya etmək .

Tədqiqatın predmeti və obyektı – tədqiqat işinin predmeti təşkilatlarda və təsərrüfat subyektlərində auditin iqtisadi təhlili rolu və onun inkişaf istiqamətləridir. Tədqiqatın obyektı auditə iqtisadi təhlil rolu, fasiləsizlik mərhələləri, metodu onların aparılması , fasiləsizlik ehtimalı və elektron idarəetmə sistemində istifadənin kompleks səmərəliyinin müəyyən edilməsi metodikası və parametrləridir. Tədqiqatın konseptual metodoloji əsaslarının ölkə də auditə iqtisadi təhlil rolu və onun inkişafına dair qəbul olunmuş əsas qanunlar, onların icrası ilə bağlı fəaliyyətdə olan auditorlar palatasının qəbul etdiyi mövcud qərarlar, proqramlar eyni zamanda beynəlxalq standartlar respublikanın və xarici ölkə alimlərinin bu sahəyə həsr olunmuş elm əsəri ilə təşkil edilir. Tədqiqatda iqtisadi təhlilə xas olan xüsusi metodalar və üsullarla birgə elmi idarəetmənin ümumi üsullarından qruplaşma , seçmə, müqayisə, riyazi və digər iqtisadi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi – auditə iqtisadi təhlil rolu və onun inkişafının yaxşılaşdırılmasında strateji yol xəritəsinin prinsiplərinə uyğun göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanmasında öz əksini tapır. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

klassiklərin əsas müddəalarından və iqtisadçı alimlərin elmi baxışlarından çıxış edərək auditə iqtisadi təhlil rolu və onun inkişafının konseptual əsasları kompleks halda müəyyən edilmişdir; Milli iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətləri üzrə auditə iqtisadi təhlilin mahiyyəti müəyyən edilmişdir; Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində auditə iqtisadi təhlilin tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilmişdir; Təsərrüfat subyektlərində auditə iqtisadi təhlilin fasiləsiz ehtimalı

qiymətləndirilməsi qaydası əsaslandırılmışdır; Bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun gələn auditə iqtisadi təhlil rolu üçün adekfat informasiya işlənilib hazırlanmışdır; Beynəlxalq təcrübə əsasında auditə iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret tövsiyələr irəli sürülmüşdür; Mühəsibat uçotu sistemində informasiya kamunikasiya texnologiyalarından istifadənin göstəricilər sistemi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Strateji yol xəritəsinin gerçəkləşməsində auditdə iqtisadi təhlilin rolu və inkişaf istiqamətləri ilə əlaqədar magistr dissertasiya işində elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodoloji və metodiki yanaşmalar təşkilat və təsərrüfat subyektlərində iqtisadi təhlildə auditin müasir vəziyyəti və inkişafı ilə əlaqədar tövsiyələrin və təkliflərin hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Ümumi həcmi 78 səhifə olan magistr dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 5 cədvəl və 3 şəkil verilmiş və istifadə olunmuş 29 ədəbiyyat göstərilmişdir.

I FƏSİL. Auditdə iqtisadi təhlili nəzəri metodoloji əsasları

1.1. Auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri.

Müasir şəraitdə auditdə iqtisadi təhlilin qarşısında duran əsas vəzifələr onun mahiyyətindən, məzmunundan, metodundan, funksiyalarından və predmetindən ibarətdir. İqtisadçı alimlər arasında auditdə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələrin sayı, haqda tam fikir birliyi azdır. Buna baxmayaraq əksəriyyət iqtisadçılar auditdə iqtisadi təhlilin qarşısında müxtəlif vəzifənin olduğunu məqsəduyğun hesab edirlər.

Qeyd edilən vəzifələrin hazırda yerinə yetirilməsi hər şeydən öncə auditdə iqtisadi təhlilin mərhələlərini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq zəruri edir.

Birinci mərhələ - hazırlanma prosesində proqnoz və normativlərin elmi-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından asılıdır. Bu hal birinci növbədə təşkilati fəaliyyətinin hərtərəfli retrospektiv təhlilinin aparılması ilə mümkündür. Belə ki, illik materialların istifadə olunması təsərrüfatın inkişafının müəyyən iqtisadi səmərəliliyini aşkar etməyə imkan verir. Sonra subyektin təsərrüfat fəaliyyətinə verilməsində əsaslı təsir göstərmiş və perspektivdə müəyyən təsir göstərə biləcək vacib amillər müəyyən edilir. Bu halda proqnozlaşdırılan dövrün əvvəli hesab olunan real ilin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə əsas diqqət yetirilir. Retrospektiv təhlilin nəticələri cari asılıqlarla əlaqələndirilərək ümumiləşdirilmiş şəkildə biznes-proqnoz göstəricilərinin hesablanması istifadə edilir. Retrospektiv və cari təhlil proqnoz göstəricilərinin hazırlanmasına imkan verən cari təhlillə yekunlaşır. Bu zaman bütün hallarda idarəetmə-maliyyə nəticələrinin, ölkənin və xarici ölkələrin qabaqcıl müəssisələrinin sosial-iqtisadi effektivlik göstəricilərinin müəyyən edilməsində təhlilin fərqli üsulundan istifadə edilməklə biznes-proqnoz hərtərəfli zəruri hesablamalarla əsaslandırılır. Biznes-proqnoz tapşırıqlarının yerinə yetirilmə vəziyyətinə monitor funksiyasını bir sıra elmlər müəyyən edilir. Belə ki,

mühasibat uçotu eləcə statistika biznes-proqnoz yerinə yetirilməsi vəziyyətini təyin edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili isə bununla davam etdirir. İqtisadi təhlil özünün müqayisə metodundan istifadə etməklə təkcə biznes-proqnozun artıqlaması ilə və ya az yerinə yetirilməsini deyil, eyni vaxtda kənarlaşmaların səbəblərini, ona təsir edən amilləri müəyyən edir, həmçinin bunların təsir dərəcəsini öyrənir. İnnovasiyalı iqtisadi təhlil biznes-proqnoz, sifarişlərin, öhdəliklərin və müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyasını başa çatdırır.

İkinci mərhələ - biznes-proqnoz, işlərinin, sifarişlərin, öhdəliklərin obyektivliyi eləcə səmərəliliyi təyin etməkdən ibarətdir. Mühasibat uçotu və hesabatlarının informasiyaları əsasında biznes-proqnozun, dövlət tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifarişlərin eləcə, eyni zamanda istehsal edilmiş əmtəənin, yerinə yetirilmiş işin və xidmətlərin kəmiyyət eləcə də, keyfiyyətinin, quruluşunun fəaliyyətdə olan standartlara uyğunluğu obyektiv surətdə hərtərəfli müəyyən edilir. Ona görə ki, sənaye eləcə, kənd təsərrüfatı sahələrində təhlil aparılması əsas növ məhsul və informasiyaların həcmnin, çeşidlərin, keyfiyyətinin istehsal öhdəliklərinə uyğunluğu, istehsalın və satışın, əmtəə göndərmə müqavilələrin yerinə yetirilmə ardıcılığı; nəqliyyatda - yük dövriyyəsi; rabitədə — xidmətlərin sayı; kommersiyada — tədavül xərcləri, topdansa satış və pərakəndə mal dövriyyəsinə, məhsul balansı nisbətinə, əhaliyə istehlak malları alışı üzrə xidmətin keyfiyyəti əsas tədqiqat obyekti hesab olunurlar. Qeyd olunan problemlər həyata keçirilmədiyi şəraitdə təsərrüfat subyektlərin işinə real qiymət vermək mümkün olmur. Odur ki, iqtisadi təhlil proqnozun yerinə yetirilməsini təhlil etməklə bərabər, onların obyektivliyi və səmərəliliyi öyrənməlidir.

Üçüncü mərhələ — əmək, material eləcə, maliyyə ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi effektivliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Misal üçün, sənaye müəssisələri və təşkilatlarda bu məqsədlə - əmək əşyaları eləcə, əmək vasitələrindən, işçi qüvvəsindən kompleks şəkildə götürülmüş maliyyə ehtiyatlarından ümumi iqtisadi səmərəliliyi xüsusi olaraq öyrənilir. Aqrar bölmədə və sənayenin meşə eləcə, dağ- mədən bölmələrində torpaq, əmlak, əmək və

maliyyə ehtiyatlarından istehlakın təhlili təbiəti mühafizənin tələblərinə müvafiq olaraq təbii sərvətlərdən istifadənin iqtisadi təhlili ilə əlaqələndirilir.

Məlum olduğu kimi, istehsal eləcə, istehlakın miqyasları artdıqca subyektlərin ixtiyarında olan əsas və dövriyyə kapitaləndən, əmək, maliyyə, torpaq, su, işıq və s. ehtiyatlardan məqsədəuyğun istifadə edilməsinə ehtiyac da artır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin istehsal ehtiyatlarından qənaətlə icra olunmasına baxış iqtisadi təhlilin bu vəzifəsini zəruriyyətə çevirir.

Dördüncü mərhələ - kommersiya hesabının yoxlanmasına nəzarətin gücləndirilməsi və yekun vergi nəticəsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Subyektin bütün təsərrüfat fəaliyyəti eləcə, onun vergi nəticələri hər şeydən əvvəl ticarət hesabının prinsiplərinə nə dərəcədə icra olunmasından asılıdır. Məlumdur ki, XXI əsrin əvvəlindən etibarən dünyada satış problemlərinin gərginləşməsi kommersiya hesabının təsərrüfatçılıq üsulu kimi meydana çıxmasına və müasir zaman kəsiyində şərait yaradılmışdır.

Ayrılıqda götürülmüş təsərrüfatçılıq üsulu kimi marketinqlə kommersiya hesabı aralarında əsas fərqləndirici cəhət fəaliyyətin mənbə nöqtəsidir. Belə ki, marketinq tələbdən, ticarət isə təklifdən çıxış edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərin həyat təcrübəsi göstərir ki, əsas bu aspekt müasir bazar vasitələrindən maksimum optimal istifadə etmək üçün geniş ehtiyatlar yaradır.

Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, bu inzibati-amirlik şəraitində olduğu halda bütün malların, ehtiyatların eləcə, gücə əsasən proqnozların yerinə yetirilmiş işin deyil, satış xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin eləcə, xidmətin nəticəsinə artıq satış müəyyən edir. Bu baxımdan kommersiya hesabı öz mahiyyəti eləcə, əhatə dairəsi baxımından iqtisadi əlaqələr sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və gerçəklikdə hər bir subyektin bazar əlaqələrini əks etdirir.

Kommersiya hesabının metodoloji bazası fəlsəfəyə əsaslanmaqla, onun vacib prinsiplərinin - səbəb-nəticə əlaqəliliyi, sıx əsaslandırma, əlaqə müəyyənliyi, maddi stimulyasiya və s.özündə ehtiva edir. Determinlik və funksional asılılıq—əsas metodoloji aspektdə kommersiya hesabı eləcə, onun prinsipini şərtləndirir. İctimai

həyatın bütün sferalarının qarşılıqlı determinoloji asılılığı və qarşılıqlı bağlılığı araşdırılan məsələlərə yanaşmada sistemlilik və kompleksliliyin əsas proqnoza çıxarılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində göstərilən aspektlərin əhəmiyyəti isə çox sərfəlidir.

Sistemlilik — ölçülərindən və fəaliyyət xarakterlərindən asılı olmayaraq, mikrosəviyyə subyektlərinin satış davranışının və ümumiyyətlə, təsərrüfatçılıq əlaqələrinin bir tam kimi təhlil olacağı, tədqiq edilməsi deməkdir.

Komplekslik — sistemli təhlilin mühüm elementlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğundur. Sistemlilik və kompleksliliyin metodoloji vahdətin ictimai həyatın əsas sferaları - sosial-iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. arasında sərfəli olan dialektik vahdətdən qaynaqlanır ki, bu, ələlxüsüs inkişaf dövrü ərzində mühüm əhəmiyyət daşıdığı şübhəsizdir.

Hazırda real məzmunlu makro-sabitlik və mikrosəviyyə subyektləri arasında reallıqların sisteminin spesifikasiyasından funksional asılılıqdadır. Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı və onun inkişaf dövründə mikro subyektlərin təsərrüfatçılıq metodunun əsas gerçəkliklə uzlaşması obyektiv zərurət irəli gəlir ki, ticarət hesabından istifadəni qaçılmaz mövcud keyfiyyətində ortaya qoyur.

Kommersiya hesabı maddi marağı, optimallığını, idarəetmə səviyyəsini, rentabelliği, əmək tutumluluğunu artırmaqla müxtəlif mülkiyyət formalarında olan obyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini sürətləndirir, qanun dairəsində onların vergidəmə cavabdehliyini artırır, ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaqla subyektlərin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə vasitə yaratmaqla auditdə iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsini zəruriyyətə çevirir.

Beşinci mərhələ - istehsal prosesinin mövcud mərhələlərində daxili ehtiyatlar və imkanlardan aşkar edilərək istifadəyə cəlb edilən yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. İqtisadi təhlil tətbiqi elm olduğunu nəzərə alsaq, ancaq real xeyir verdikdə işləri tam şəkildə doğrulda bilir. İqtisadi təhlilin real sərfəliliyi müxtəlif məsələlərə bərabər istehsal prosesinin əsas mərhələlərində istifadə edilməmiş ehtiyatların aşkar edilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, istehsalın sosial inkişaf tempinin yüksəldilməsi ehtiyat olacağı, imkanların nə dərəcədə

istifadəyə səfərbər edilməsindən, qənaət rejiminə riayət olunması səviyyəsindən və s. asılıdır. İqtisadi təhlilin aparılması zamanında müəyyən olunmuş istifadə edilməmiş ehtiyatlar qiymətləndirməli və hesablamalarla əsaslandırılmalıdır.

Altıncı mərhələ - idarəetmə qərarlarının səmərəliliyin yoxlanmasından və əsaslandırılmasından ibarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin mərhələlərində səfərbər olunan bütün nailiyyətlər digər problemlərlə bərabər rəhbər işçilərdən və istehsalat qərarlarının məqsədəuyğunluğunu səmərəli səviyyədə yerinə yetirməkdən ibarətdir. Düzgün idarəetmə qərarlarının çıxarılması, bunun nə dərəcədə məqsədyönlü və optimal olmasının müəyyən edilməsi ancaq əvvəlcədən elmi cəhətdən aparılmış təhlillə əlaqədardır. Ona görə də qabaqcadan idarəetmə qərarlarının normativə uyğunluğunun, optimallığının və səmərəliliyinin müəyyən edilməsi auditdə iqtisadi təhlilin qarşısında duran vacib problemlərdəndir.

Əlbəttə, auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri heç də ancaq yuxarıda göstərilənlər deyildir. Təsərrüfat situasiyalarının çoxcəhətliliyi və müxtəlif məqamlılığı auditdə iqtisadi təhlilin mərhələlərində müstəqil xarakterli, çoxsaylı problemlər qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin qarşısında duran iqtisadi strategiyasına əsasən, auditdə iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə eləcə də, genişlənə bilər.

Strateji yol xəritəsinin uzunmüddətli hədəfləri əsas götürülməklə, auditdə iqtisadi təhlilin inkişafı və onların genişlənməsi, eyni zamanda mövcud mərhələlərinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi günün vacib problemlərindən biridir.

1.2. Auditdə iqtisadi təhlil metodu

Azad bazar münasibətləri şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin mövcud metodikası iqtisadi təhlilin fəaliyyətdə olan metodikalarından əsaslanmaqla təşkilatlarda təsərrüfat subyektlərində istifadə olunmayan daxili imkanların aşkar edilməsinə yönəldilmişdir. Bu baş vermiş təsərrüfat subyektlərində əməliyyatların reallığından məlumat vermiş olur. Bu reallıqlar müvcud qanunvericiliyə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1994-cü ilin sentyabrın 19-a «Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında» əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara əsasən, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasına xalq təsərrüfatının bütün sahələrində auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas orqan funksiyaları həvalə edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 1-dək respublikada fəaliyyət göstərən auditorlar və audit təşkilatları auditorlar palatasında qeydiyyatdan keçmişlər. Auditorlar palatasına fəaliyyətin bütün növünü lisenziyalaşdırmaq vəzifələri də həvalə edilmişdir. Lakin, qeyd olunan təşkilatı irəliləyişlərə baxmayaraq respublikada audit xidməti və onun infrastrukturları hələlik tam formalaşmayıb və demək olar ki, əsasnamədə nəzərdə tutulduğu səviyyədə bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən tam fəaliyyət göstərə bilmir. Ona görə də auditorlar palatası hələlik öz işini məsləhətverici orqan (firma) formasında qursa daha məqsədə uyğun olardı. Bununla da onlar öz müştəri və sifarişçilərinə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına yaxından köməklik göstərə bilərlər. Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi nəticədə mühasibat uçotunun düzgünlüyünün yoxlanmasına tələbatı azaldacaqdır ki, bu da həmin mühasibat işçilərinin, ümumilikdə audit aparılan subyektin və həm də auditorların vaxtına və vəsaitlərinə qənaətlə nəticələnəcəkdir.

Audit yoxlamalarının aparılmasının asanlaşdırılması və sadələşdirilməsi işində mühüm vasitələrdən biri uçotun aparılması və hesabatların tərtibinin vahid formada həyata keçirilməsidir. Uçot və hesabatın eyniliyi bütün mülkiyyət formalarına mənsub olan subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasında (auditində) iqtisadi təhlilin bütün üsulları və növlərindən istifadə edilməsinə geniş imkan yaradır. Elə buna görə elə auditor həm yüksək ixtisaslı mühasib və həm də təhlilçi olmalıdır. Mühasib kimi uçotun düzgünlüyünü müəyyən etməli, təhlilçi kimi nailiyyətlərin daha da yüksəldilməsi, nöqsan və çatışmamazlıqların müəyyən edilərək aradan qaldırılması, ehtiyat və imkanların səfərbər edilməsi haqqında əsaslandırılmış təkliflər hazırlanmalıdır.

Audit xidmətinin ən mühüm vəzifələrindən biri biznes-planın əsaslılığını, obyektivliyini və optimallığını yoxlamaqdan ibarətdir. Biznes-plansız heç bir subyekt təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin ardıcıl olaraq gəlirlə təmin edilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət qarşısında öz öhdəliklərini tam yerinə yetirməsi üçün vergi intizamının gözlənilməsi tələbləri maliyyə intizamının yeni bir istiqamətinin - vergi auditinin meydana çıxmasını zəruriyyətə çevirir. Vergi auditinin mahiyyətinə - iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunması funksiyası (elementi) və vergi qanunvericiliyinin icra edilməsi üzrə xüsusi fəaliyyətkimibaxılmalıdır.

Vergi orqanlarının fəaliyyətinin bu istiqamətlərinin vacibliyi vergi auditinin mahiyyətini yalnız qanunçuluğun gözlənilməsi ilə məhdudlaşdırmağa əsas vermir, çünki Hu halda onun fəal iqtisadi təsir imkanları çox məhdud bir şəkil alır. Vergi orqanları öz fəaliyyətlərində passiv müşahidəçi rolunu oynaya bilməzlər. Ona görə ki, vergi audit prosesinde, adətən, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin miqdar göstəriciləri ilə yanaşı, həm də bu fəaliyyətin qanunauyğunluğu, məqsədyönlülüüyü, keyfiyyəti və həcmi, iqtisadiyyatın vergi potensialının artırılmasınının əsas istinad nöqtəsi kimi tədiyyəçinin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir.

Qeyd olunduğu kimi, auditin yekun məqsədi subyektlərin maliyyə vəziyyətini, maliyyə sabitliyini və maliyyə göstəricilərini təhlil etməkdən ibarətdir. Subyektlərin bütün istehsal-kommersiya fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyini iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüş aşağıdakı əmsallarla müəyyən etmək olar: xüsusi və cəlb olunmuş kaspitalın xüsusi əmsalı, bu əmsal cəmi cəlb olunmuş vəsaitlərin xüsusi kapitalın məbləğinə bölünməklə müəyyən edilir; uzunmüddətli cəlb olunmuş kapitalın əmsalı, bu əmsal uzunmüddətli kreditlərin və cəlb edilmiş vəsaitlərin xüsusi kapitalla bölünüb üzərinə uzunmüddətli cəlb olunmuş vəsaitləri gəlməklə tapılır; xüsusi kapitalın dövretmə əmsalı, bu əmsal xüsusi dövriyyə kapitalını xüsusi kapitalın məbləğinin cəminə bölünməklə müəyyən edilir; amortizasiya yığımı əmsalı - amortizasiyü yığımı

məbləğinin amortizasiya olunmuş əmlakın ilk dəyərinə olan nisbətidir; əsas və material dövrüyyə kapitalın dəyərinin real əmsalı - onların dəyərinin təşkilatın əmlakına bölünməsi yolu ilə tapılır; əsas vəsaitlərin real dəyəri əmsalı - aşınma çıxılmaqla əsas vəsaitlərin dəyərinin əmlakın xalis dəyərinə olan nisbətidir; ödəmə hazırlığı əmsalı - birinci dərəcəli ödəmə hazırlığı vəsaitinin dəyərinin birinci təcili ödəmə öhdəliyinə olan nisbətidir.

Göstərilən əmsalların səviyyəsi biznes-planın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsindən və bütün kommersiya fəaliyyətinin bacarıqla həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu məsələlərin öyrənilməsində audit iqtisadi təhlillə birgə aparıldıqda daha müsbət nəticələr verir.

Kommersiya banklarının, müəssisə və təşkilatların sifarişi ilə audit firmaları onlarda vaxtaşırı yoxlamalar aparır, onların ödəmə qabiliyyətləri, maliyyə sabitlikləri, iqtisadi səmərəliliyi və rentabelliği hər tərəfli təhlil edilir, balans maddələrinin və maliyyə hesabatının reallığına qiymət verilir. Audit firmasının subyektin ödəməqabiliyyəti haqda rəyi olmadıqda heç bir bank onunla kredit-kommersiya əlaqələrinə girməz.

Audit firmasının balansın likvidliyini təhlil etməsi də onun əsas vəzifələrindəndir. Bu hal subyekt müflisləşdikdə, iflasa uğrama həddinə çatdıqda həyata keçirilir. Bu halda audit firması subyektin balansını və əmlak qalığını təhlil edərək onun — aksionda satılması və ya istifadə üçün banga verilməsi haqda təkliflər verir.

Hazırda respublikamızda auditorların - ali maliyyə nəzarət orqanları, vergi müfəttişliyi, təsərrüfatdaxili və müstəqil audit formaları fəaliyyət göstərir. Auditorların hər dörd forması (tipi) özünə məxsus lunksiyaları iqtisadi təhlilin bütün üsulları, növləri və tədqiqat metodlarını tətbiq etməklə həyata keçirir. Təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində heç bir proses, hadisə, təsərrüfat əməliyyatları, başqa proses, hadisə və əməliyyatlardan ayrıca fəaliyyət göstərmir. Buna görə də bütün proses və hadisələri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə, biri-birindən

asılı vəziyyətdə və daim inkişafda öyrənmək lazım gəlir. Hazırda, sənaye müəssisələrində istehsal prosesi xammal və materiallarla təchiz olunmasından, təchizatın ahəngdarlığından, materialların keyfiyyətindən, komplekdiyindən, maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmasından, onların məhsuldarlığı və iş rejimindən, maşın sisteminin komplekdiyindən, istehsal texnologiyasından, işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasından, işçilərin ixtisas səviyyəsi və peşə vərdişlərindən, iş yerinin düzgün hazırlanmasından, əməyin təşkili səviyyəsindən və s. amillərdən asılıdır. Buna görə də bütün proses və hadisələr, əməliyyatlar, göstəricilər bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə, bir-birindən asılı vəziyyətdə təhlil edilən şəraitdə düzgün nəticə çıxarmaq mümkün olur. Lakin ayrı-ayrı hadisə, proses və göstəriciləri dəqiq öyrənməklə, onlardan hər biri üzrə düzgün və ayrılıqda nəticə çıxarmaqla kifayətlənmək olmaz. Hazırda, təhlil və sintez, deduksiya və induksiya tədqiqat metodları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə tədqiq edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, bu metodlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə və s. müəssisə, idarə və təşkilatlarında həyata keçirilən proses və hadisələr bir-birilə sıx bağlı olduğuna görə onların öyrənilməsi üçün bir-birilə sıx bağlı olan təhlil və sintez, deduksiya və induksiya üsullarından istifadə edilir. Fikirimizcə, iqtisadi təhlil işində bu və ya digər proseslərin, hadisələrin, göstəricilərin dəyişmə səbəblərini, onlara təsir göstərən amilləri və şəirəni ayrıca ətrafdan təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmək, öyrənmək heç bir müsbət nəticə vermədiyi üçün bütün fənlərdə olduğu kimi iqtisadi təhlil elminin də əsas metodu dialektik materialist metodudur.

Müqayisəli metodun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də təşkilat və təsərrüfat subyektlərində standartların mövcud limitlərin müqayisə edilməklə onların fəaliyyətinin öyrənilməsidir. Subyektlərin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin müqayisəli metodu zamanı əsasən oxşar proses və hadisələr , eyni şəraitdə işləyən müəssisə , təsərrüfat subyektləri və təşkilatların , onların daxili bölmələrinin göstəriciləri , əmək və onun təşkilinin texnika və texnologiyası , istehsal və onun təşkilini xarakterizə edən eyni ölçülü , eyni parametrlə əmək

məhsuldarlığı , istehsal gücü , materilverimi , fondverimi , əməktutumu , kapitaltutumu , məhsul , iş və xidmətlərin maya dəyəri və sair kimi göstəricilər bir – birilə müqayisə olunur və onların arasındakı fərqlər müəyyən edilir. Amilin təhlil metodu. Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində amilin təhlili dedikdə təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin nəticə göstəricilərinə eyni vaxtda müxtəlif amillərin təsiri və kompleksi audit qiymətləndirilməsi başa düşülür. 2012- ci ildən fəaliyyətdə olan kommersiya təşkilatlarından mühasibat balansının I bölməsində uzunmüddətli aktivlər , ehtiyatlar məsrəflər və pul vəsaitləri , II bölmədə kapital , uzunmüddətli öhdəliklər və qısamüddətli öhdəliklər göstərilməklə balansın bərabərliyini xarakterizə edir.

Balans metodu balans asılılığı olan göstəricilərin öyrənilməsində də tətbiq edilir. Belə ki, subyektin xammal, materiallar, yarımfabrikatlar və digər ehtiyatlarla təmin olunmasının, mühasibat balansının və s. təhlilində də bu üsuldan istifadə edilir.

Hazırda köməkçi (əlavə) bir üsul kimi balans əlaqələndirmə üsulundan ayrı-ayrı amillərin yekun nəticə göstəricisinə təsirinin müəyyən edilməsində də istifadə edilir. Bu halda ayrı-ayrı amillərin nəticə göstəricisinə təsiri nəticə göstəricisinin baza göstəricisinə nisbətən kənarlaşma məbləğinə bərabərdisə deməli aparılmış hesablamada düzgündür. Hesablamanın nəticəsində bu bərabərlik pozulduqda deməli ya nəticəyə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsi tam nəzərə alınmayıb və yaxud da hesablamada səhvlərə yol verilib.

Nəticə göstəricilərinin dəyişməsinə ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsində də balans əlaqələndirmə üsulundan istifadə edilir. Ayrı-ayrı amillərin yekun-nəticə göstəricisinə təsiri məlum olduqda aşağıdakı düsturundan istil adə etmək olar:

$\Delta y = \Delta y(x_i)_{i=1}$ Düsturday - yekun nəticə göstəricisini;

x-amilləri;

$\Delta y(x_i)$ - x_i amilin təsiri hesabına yekun-nəticə göstəricisinin kənarlaşmasını əks etdirir. Bu halda həmin düstur aşağıdakı formanı alır.

$$\Delta y(x_i) = \Delta y - \Delta y(x_{i-1})$$

Strateji təhlil metodu. Planlı inzibatçılıq sistemində strateji təhlil vahid strateji planın tərtibi məqsədilə ölkənin yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilirdi. Planlı-inzibatçılıq sisteminin ləğv edilməsi və bazar münasibətlərinə keçid subyektlərinin müstəqilliyinə, onların birinci növbədə maliyyə nəticələrinə və ümumiyyətlə təsərrüfat fəaliyyətinə məsuliyyətini artırdı. Rəqabət mühitinin genişlənməsi, bazar və yaşamaq uğrunda mübarizə, müflisləşmək təhlükəsi hər bir subyekti strateji təhlil aparmağa, özünün strateji planını hazırlamağa və səmərəli idarəetmə sistemi yaratmağa vadar edir. Bir neçə gələcək illər üçün fəaliyyətin optimal variantının müəyyən edilməsini nəzərdə tutan strateji təhlil konsepsiyası aşağıdakı dörd məqsədyönlü istiqamət üzrə həyata keçirilə bilər:

Kommersiya fəaliyyətinin və istehsal edilən məhsulun, göstərilən xidmətin, yerinə yetirilən işin bazarda yeri və mövqeyi; təşkilati, əsas vəsaitlərin texniki vəziyyəti, texnologiya, məhsulun, işin həcmi və keyfiyyəti üzrə istehsal aspektləri; maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri; inkişafın aspektləri və onların istehsal funksiyasının həyata keçirilməsində məqsədyönlü mühitin formalaşmasına təsiri. Strateji planların hazırlanmasının və onun təhlilinin qeyd olunan aspektlərdə aparılmasının əsasını bazar, əmtəə və maliyyə vəziyyəti təşkil edir.

Situasiyalı təhlil metodu. Bu metodun əsasım funksional əlaqələri öyrənən model təşkil edir. Təhlil işlərində bu əlaqələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər təhlil əsasən illik hesabat əsasında aparılırdı. Bu qaydada aparılmış retrospektiv təhlili amerikalılar «ölümündən sonra» həyata keçirilən təhlil adlandırırlar. Belə bir təhlil subyektlərin gələcəkdə təsərrüfat-maliyyə vəziyyətinin necə olacağını müəyyən etməyə imkan vermir.

Situasiyalı təhlili həyata keçirmək üçün retrospektiv təhlillə bərabər operativ, təsərrüfatdaxili və tematik təhlil metodlarından da istifadə edilməli və onlar mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir.

Mövcud situasiyaları nəzərə almaqla metodikanın təkmilləşdirilməsi üç şərtə cavab verməlidir: subyektlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin gündəlik və uzunmüddətli tələbatına cavab verməlidir; real vaxt rejiminə riayət etməklə təhlil olunan dövrün qısaldılması ilə qoyulmuş suala düzgün cavabın verilməsini; qeyri-müəyyənlik, risk və konfliktlər şəraitində fəaliyyətin proqnozlaşdırılması variantının pozisiyasını.

1.3. Auditdə iqtisadi təhlilin adekvat informasiya təminatı.

Strateji yol xəritəsinin gerçəkləşməsi şəraitində müxtəlif informasiyaların mövcudluğu və onların qarşılıqlı əlaqəsi və bunların istehlakçıların istifadəsinə verilməsi hər şeydən öncə auditdə iqtisadi təhlilin informasiya təminatını təmin etmək olur. Bu cür iqtisadi informasiyalardan bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq, istehsal prosesinin gedişatı haqda vaxtı-vaxtında nəticələr çıxarıldıqda, komputer informasiyaların təhlili (əldə edilmiş törəmə göstəricilər, dinamik sıraları, aparılmış qruplaşdırma və müqayisələr, dəyişən kəmiyyətlərin optimallığı və s.) operativ olduqda iqtisadi informasiya sisteminin vahidliyi özünü tam doğruldu. Ümumi qayda olaraq təhlil özünün həyata keçirilməsi üçün çıxış bazasını təşkil edən informasiya üzərində nəzarət apardığına görə iqtisadi təhlillə informasiya qarşılıqlı əlaqədədir. İlk məlumatların təhlilçi tərəfindən yoxlanması onun özünün təhlili aparılmaq üçün həyata keçirməli olduğu analitik işlərinin ən vacib mərhələsidir. Elə buna görə də əsaslı iqtisadi islahatlar keçirildiyi indiki şəraitdə informasiya xidmətinin yenidən qurulması və onun üzərində iqtisadi təhlilin nəzarət funksiyasının daha da gücləndirilməsi zəruriyyətə çevrilir. İqtisadi informasiyanın yararlılığı, informasiya patolcunun səmərəliliyinin tədqiqi informasiyaların günü-gündən artdığı müasir şəraitdə getdikcə mürəkkəbləşir. Bunun üçün vaxtaşırı iqtisadi proses və hadisələrin qarşılıqlı əlaqələri dəqiqləşdirilməlidir. Deməli, informasiya patokuna yenidən baxılmalı və informasiya təminatı sistemini günün tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirə bilən yararlılıq meyarı müəyyən edilməlidir. İstehsal prosesinə və onun nəticələrinə operativ yanaşma mümkün olduğu şəraitdə

həyatı təcrübələr göstərdiyi kimi təhlilin səmərəliliyi tam təmin oluna bilər. Bu hal informasiyaların təhliliyə mümkün qədər tez çatdırıldığı şəraitdə baş verir. Məhz elə buna görə də səmərəli informasiya patokunun yaradılmasının əsas prinsiplərindən biri onun operativliyidir. Müasir şəraitdə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də müasir texnoloji – kommunikasiya vasitələrindən istifadə eyni zamanda alınmış məlumatların elektron hesablama mərkəzində işlənməsindən ibarətdir.

Auditdə iqtisadi təhlilin adekvat informasiya sistemi qeyd olunan prinsiplərə əsasən formalaşmalı və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir. Ancaq bu yolla iqtisadi təhlilin təsirliliyi və səmərəliliyinin müntəzəm olaraq yüksəltmək olar.

Yuxarıda göstərilənlərin hər biri bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq təşkilat və təsərrüfat subyektlərində auditdə iqtisadi təhlilin normative informasiya bazasını təmin etmiş olur.

Ümumiyyətlə , auditdə iqtisadi təhlilin adekvat informasiya mənbələrinin təminatı müasir maliyyə vəziyyəti haqqında , mənfəət və zərərlər hesabatı haqqında , kapitaldakı dəyişikliklər haqqında , pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında və uçot siyasəti hesabat formalarının əsaslanmaqla həyata keçirilmiş olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilat və təsərrüfat subyektlərində maliyyə hesabatlarının informasiya mənbələrindən istifadə etməklə bütün sənədlərin reallıqlarının və normata uyğunluqlarını yoxlamaq üçün hər-bir halda advekat informasiya mənbələrindən istifadə etmək zərurətdən irəli gəlir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilat və təsərrüfat subyektlərində ilkin sənədlərlə yanaşı olaraq, maliyyə hesabatlarında yəni, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat, mənfəət və zərər haqqında hesabat, kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat, pul vəsaitləri haqqında hesabat və uçot siyasətindən istifadə edilməklə onların adekvat informasiya mənbələri təmin edilir. Bunlarla yanaşı olaraq, təşkilatlarda təsərrüfat subyektlərində və müxtəlif sahibkarlıq formalarında beynəlxal standartlardan, normativ aktlardan, limitlərdən, invertasiya aktlarının nəticələrindən, jurnal order formalarından, analitik, sintetik uçot məlumatlarından,

balansın aktiv və öhdəliklərindən bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun istifadə olunmaqla auditdə iqtisadi təhlilin adekvat informasiya təminatı bir zərurətə çevrilir. Bunlar da öz növbəsində . təşkilatlarda və təsərrüfat subyektlərində istifadə olunmamış ehtiyatların və çatışmazlıqların müəyyən edilməsində auditor sübutu kimi istifadə olunur.

II FƏSİL Auditdə iqtisadi təhlildən istifadənin mövcud vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

2.1.Auditdə iqtisadi təhlilin rolu və onun müasir vəziyyəti.

Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində iqtisadi subyektin təsərrüfat fəaliyyəti, onun əsası və idarəedilməsi məqsədlərindən asılı olmayaraq təsərrüfat mexanizminin araşdırılması, ümumi şəkildə öyrənilməsi hər zaman aktual olmuş, bu gündə öz aktuallığını saxlayır və daha da sürətlənir. Lakin müasir dövrdə bütün fundamental problemlərin, o cümlədən idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinin gərginlik dərəcəsi qeyri-şərtsiz və olduqca aktualdır.

Hazırda respublikamız öz inkişafında əlamətdar dövr yaşayır. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi kimi təsərrüfat mexanizmi yenidən qurulmaqla, müxtəlif islahatlar həyata keçirilir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə icra olunmasında insan amili həlledici rolu olmalıdır. İnsanların idarəetmə nəzəriyyəsinə yiyələnməsi eəcə də, qazanılmış biliyin təcrübəyə tətbiq edilməsi işində auditdə iqtisadi təhlil mühüm rola malikdir.

İdarəetmə nəzəriyyəçilərinin tədqiqatlarında fərqli ictimai iqtisadi formasiyalarda istehsalın nəzəri və təşkilatı tərəfləri təhlil olunaraq birgə fəaliyyət zamanı idarəetmənin əsas funksiyalarının məzmunu araşdırılmışdır. Onlar əmək prosesində istehsal sahələrinin mahiyyət və xarakterini açmış eləcə, bu əsasda xüsusi fəaliyyət çeşidinin - idarəetmə funksiyalarının mövcudluğunun obyektiv səmərəliliyini sübut etmişlər. Onların fikrincə əmək kooperasiyası vaxtında idarəetmə funksiyası çox zəruridir. Göründüyü kimi, idarəetmə funksiyasının varlığının sübut edilməsinin özünün də eləcə, onun çox zəruriliyinin əsası da auditdə iqtisadi təhlil vasitəsilə sübut edilir.

Sosial-iqtisadi idarəetmənin çox vacib bir növü texniki və bioloji subyektlərin idarəedilməsindən mahiyyətcə onunla fərqlənir və idarəetmə subyektinin idarəetmə obyektinə əsas məqsədinin müəyyən olunması ilə vacibdir. Məqsədin müəyyən edilməsinin obyektiv məqamı isə idarəetmə nəzəriyyəsinin klassiklərinin

qeyd etdiyi kimi sosial-iqtisadi idarəetmənin məqsədi eləcə, vəzifələri cəmiyyətin keçmişinin, bu vəziyyətinin və gələcək inkişafının kompleks təhlili nəticəsində formalaşır.

Empirik və nəzəri auditdə nəzəri təhlil keçmişə əsaslı qiymət verməklə bu günə dəlalat edir, yaxın və uzaq keçmişə nəzərən pəncərə açmaqla həyatı effektiv idarə edir. O, həyatı olduğu kimi qəbul etməklə bütün subyektlərin idarə olunmasının əsas funksiyasıdır. Təhlilin metodu və təşkili əsas funksiyanın yerinə yetirilmə şəraitindən, vəhdət xalq təsərrüfatı kompleksinin təsərrüfat subyektinin bu və ya digər səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Auditdə iqtisadi təhlil-dialektik materializmin əlaməti olmuş, iqtisadiyyat sahəsinin və digər fundamental sahələrin tədqiqatında istifadə olunur. İqtisadi təhlil anlayışını azad iqtisadi təhlil və konkret auditdə iqtisadi təhlil işi kimi düşünmək lazımdır.

İdarəçiliyin, yaxud mövcud iqtisadi təhlil konkret iqtisadi təhlilin normativ bazası hesab edilir. İdarəçiliyin təhlil iqtisadi siyasət konsepsiyası eləcə, onun aparıcı məqsədinə təminat vermək üçün müəyyən iqtisadi sistemin eləcə, onun əsas mərhələlərinin doğru olduğu bütün vaxt ərzində ictimai kommərsiya inkişafının əsas qanunauyğunluğunu açmaqla aparılır.

Subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasının yüksək elmi səviyyəsi də eyni zamanada, təşkilatlarda və təsərrüfat subyektlərində , proqnozlaşdırıcı, maddi-texniki təchizat, vergi, kredit, qiymətin əmələ gəlməsi eləcə, nəzarət orqanlarında konkret auditdə iqtisadi təhlilin hərtərəfli inkişaf olunmasını nəzərdə tutur. Onun əsas vəzifəsi mövcud prosesi, hadisəni aralayıb daha xırda hissələrə bölüb onu dəqiq öyrənməkdən ibarətdir. Auditdə iqtisadi təhlilin zəruri şərtlərindən ən əsası insan cəmiyyətinin inkişafını mövcud vəziyyəti eləcə, hadisələrin normal gedişatını müəyyən etməkdir.

Cəmiyyətdə istehsal, bölgü, tədavül və istehlak prosesi daim təkrar olunan prosesdir. Geniş təkrar istehsalı şəraitində normal proseslərin idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi eləcə, tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir və bu problemlər auditdə iqtisadi təhlilin köməyi ilə müəyyən olunur.

İqtisadi təhlil obyektiv, optimal tənzimlənməsinin və biznes- plan göstəricilərinin müqayisəli əlaqələndirilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Ölkə miqyasında nazirlik, təşkilat və təsərrüfat subyektləri, vilayət və regionlarda iqtisadi sosial inkişafa dair proqnoz tapşırıqlarının obyektivliyi, optimallığı, qarşılıqlı imkanları ancaq auditdə iqtisadi təhlil aparmaqla müəyyən edilir. Təsərrüfatdaxili, subyektdaxili proqnozdaxili işin başlanğıcı hesab olunur. Əsas məsələ bütün sifarişlərin eləcə, öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə monitor etməkdən ibarətdir. Sifarişlərin və öhdəliklərin icrasının səviyyəsinə nəzarət auditdə iqtisadi təhlilin vasitəsilə həyata keçirilir.

Bütün ölkə üzrə, ayrı-ayrı vilayət və regionlarda, təşkilat və təsərrüfat subyektlərində, proqnoz tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifariş və sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət auditdə iqtisadi təhlil qarşısında duran əsas vəzifədir. Auditdə iqtisadi təhlil biznes-plan parametrlərinin obyektivliyini və onların icrasının qeydə almaq funksiyasına nəzarət etməklə yanaşı proqnozların yerinə yetirilməsi gedişatında onların icra edilməsinə təsir göstərən səbəbləri öyrənir, eyni zamanda proqnozların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi zamanı daxili ehtiyatları və bu imkanlardan istifadənin ən sərfəli yolları müəyyən edilir.

İstehsalın inkişafına daha çox kapital yönəldilməyə ehtiyacın kəskin artdığı hazırkı şəraitdə milli iqtisadiyyatın bu və ya digər obyektibvinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi cəhətdən səmərəliliyinin əvvəlcədən təyin edilməsi günün ən əsas problemlərindən biridir. Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində təşkilat və təsərrüfat subyektlərində investisiya qoyuluşunun hansı vaxta ilk dəyərini ödəyəcəyinin, hansı vaxtdan eləcə, nə dərəcədə iqtisadi cəhətdən effekt verə biləcəyi auditdə iqtisadi təhlilin vasitəsilə müəyyən edildiyi üçün bu, investisiya siyasətinin idarə olunmasında vacib rol oynayır.

Ölkənin milli iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin, təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi potensialının daim artırılmasının vacib olduğu hazırkı şəraitdə mövcud istehsal ehtiyatlarından , əsas fondlardan, dövriyyə fondlarından, əmlakdan və digər ehtiyatlardan məqsədə uyğun, qənaətlə istifadə olunmasına tələbat gündən-günə artır. Bu eyni zamanda bazar şəraitində obyektiv zərurətidir.

İstehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət, habelə bu ehtiyatlardan çox səmərəli istifadə edilməsi yollarının müəyyən edilməsi auditdə iqtisadi təhlil köməyi ilə həyata keçirilir.

Ölkənin milli iqtisadiyyatında çalışanların sayı, ixtisas səviyyəsi, əmək qabiliyyəti artan, habelə istehsalın genişləndirilməsi zamanı lazımı, yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı indiki şəraitdə, istehsal ehtiyatlarının ən aktiv hissəsi hesab olunan kadrların səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti olduqca yaxşılaşır. Bütövlükdə cəmiyyət miqyasında iqtisadi regionlarda, habelə təşkilat və təsərrüfat subyektlərində işçi kapitalının hərəkətinin idarə edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli və məqsəduyğun istifadə istiqamətlərinin aşkar edilməsi auditdə iqtisadi təhlil vasitəsilə öyrənilir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə istehsalın səmərəliləşdirilməsi, kooperativləşdirilməsi, istehsal sahələrinin inteqrasiyası sürətləndikcə iri təşkilat və təsərrüfat subyektləri müxtəlif həcmli sahibkarların sayı çoxalır, idarəetmə çətinləşir, milli iqtisadiyyat sahələrinin və təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin işinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi mürəkkəbləşir. Bu problemin həlli ilə auditdə iqtisadi təhlil elmi məşğul olmalıdır.

Hazırkı şəraitdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialı, istehsal miqyasları idarəetmənin intensiv inkişafı üçün maddi ehtiyatların çatışmamazlığı artdıqca yüksək səviyyədə icra etməyə olan ehtiyac artır. İcra etmənin bütün vəsilələrində icra etməyə dair qərar eləcə, göstərişlərin, əmr və sərəncamların, qanunların reallığı, iqtisadi və sosial səmərəliliyi qabaqcadan təhlil aparılmaqla müəyyən olunur.

Təşkilat və təsərrüfat subyektlərində istehsal maliyyə fəaliyyətinə dair sərəncam və göstərişlər hazırlanan zaman qabaqcadan təhlil aparmaq yolu ilə bunun nəticələri əvvəlcədən müəyyən edilir, iqtisadi eləcə, sosial cəhətdən səmərəliliyi öyrənilir.

Ölkənin milli iqtisadiyyatında miqyasında idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən, habelə nəzarət funksiyasını icra edən bütün orqanlar milli iqtisadiyyatın inkişafına dair perspektiv və cari palnların kompleks proqramın, proqnozları,

müxtəlif təlimat metodik materiallarını, norma, əmr, sərəncam eləcə, göstərişləri və şairəni hazırlayan vaxt, onların həyata keçirilməsinin mümkün bağlılığı, habelə həyata keçirilmiş tədbirlər eləcə, onların nəticələrinin iqtisadi və mədəni-sosial əhəmiyyətini əvvəlcədən təhlil aparmaq vasitəsi ilə təyin edir. Deməli, icra etmənin əsası olan proqnozlaşdırma, norma və normativlərin, təlimatların, qanun, sərəncam və göstərişlərin hazırlanması məsələlərinə iqtisadi təhlil aparmaqla başlanılır.

Ölkənin milli iqtisadiyyatının bütün sahələri bir-birilə bağlı əlaqədardır və bir-birini əvəzləyir. Bunların idarə edilməsi bütün obyektlərin həmişə inkişafda və bir-biri ilə sıx əlaqədə öyrənilməsini tələb edir.

Milli iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf dinamikası daim artmalıdır. Lakin bu vəziyyət sahələrin inkişafının artım dinamikası həmişə eyni olmur. Bu və ya digər obyektin gələcəkdə daha da inkişaf etməsi üçün milli iqtisadiyyatın ehtiyatları da yeni miqdarda olmur. Belə bir şəraitdə ölkənin milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin fəaliyyətinin sıx əlaqəli surətdə tarazlaşdırılması, başqa formada təsərrüfat mexanizminin bütün həlqələrinin tənzimlənmiş şəkildə inkişafını əvvəlcədən təhlil vasitəsilə nizama salmaq mümkündür. Hazırda milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində yəni, sənaye sahələrinin, kənd təsərrüfatı, kommersiya, tikinti, rabitə, nəqliyyat və s. sahələrin sıx əlaqəli surətdə inkişafının normal vəziyyəti ancaq geniş və dərin auditdə iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə zəruridir.

Milli iqtisadiyyatın miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi regionda, vilayətdə, inzibati regionlarda sənaye və kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması eləcə, kooperativləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilməyə əsas ehtiyac olduğu hazırkı şəraitdə ixtisaslaşmanın, kooperativləşdirmənin idarə olunması iqtisadi təhlillə bilavasitə bağlıdır. Hazırda digər iqtisadi regionlarda sənaye və kənd təsərrüfatı əmtəələrinin istehsalını genişləndirmək məqsədilə tədbirlər proqnozu hazırlayan zaman ixtisaslaşmanın iqtisadi səmərəliliyi əvvəlcədən təyin edilir. Auditdə iqtisadi təhlil aparmaq vasitəsi ilə ölkənin başqa digər ərazisində hansı məhsul eləcə, xammal istehsalının, habelə həmin əmtəənin istehsal yerlərinə

çatdırılmasının iqtisadi səmərəliliyi əvvəcdən müəyyən edilir. Deməli, ixtisaslaşmanın idarə edilməsində auditdə təhlil həlledici rol oynayır.

Müasir innovasiya şəraitində elmin və qabaqcıl praktikanın, yeni innovasiyaların, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi üsullarını istehsalatda tətbiq etmədən cəmi nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Lakin innovasiyalar dərhal istehsalata tətbiq edilmir. Elmin nailiyyətlərinin, müasir innovasiyalarının, mütərəqqi iş üsullarının, qabaqcıl praktikanın hazırki şəraitdə şəraitdə tətbiqinin iqtisadi cəhətdən səmərəli olması əvvəlcədən təhlil aparmaqla təyin edilir. Deməli, auditdə iqtisadi təhlil elm və innovasiyanın inkişafında olan nailiyyətlərin, yenilikçi təcrübə və iş üsullarının icra edilməsində həlledici rol oynayır.

Ümumi istehsalın miqyasları artdıqca, istehsalın mərkəzləşdirilməsi və kooperativləşdirilməsi nəticəsində iri təşkilatların, şirkətlərin, asosasiyaların və s. Yaranması sürəti artdıqca, maddi istehsal obyektləri arasında əlaqələr yüksəldikcə, elmin istehsalatla birləşməsi səviyyəsi çoxalacaqdır. idarəetmə mürəkkəbləşir və çətinləşir. Bunun nəticəsidir ki, idarəetmə heyətinin saxlanması xərclərinin artım dinamikası istehsalın artım dinamikasına nisbətən yüksək ola bilər. Ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatın sahələrində təşkilatlar və təsərrüfat subyektlərində əksər hallarda idarəetmə ilə asılı xərclərin artım dinamikası istehsalın artım dinamikasına nisbətən çox olur. Belə bir şəraitdə icra etməyə dair müxtəlif sistemin (2 pilləli və 3 pilləli) tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyinin təhlilçilər tərəfindən təyin edilməsi vacibliyi meydana gəlir.

İdarəetmə elmləri sırasında olan auditdə iqtisadi təhlil ümumilikdə milli iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı obyektləri miqyasında, nazirliklər miqyasında, region və inzibati rayonlarda icra etmənin ən səmərəli variantının müəyyən edilməsində böyük rol oynayır.

Auditdə iqtisadi təhlil təkcə qanun və göstərişlərin, proqnoz göstəricilərinin, norma və standartların və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə qurtarmır. Eyni zamanda onların gedişatına və icrasına şərait yaradır. Biznes-plan tapşırıqlarının, sərəncam, standart, əmr və şair qanunların həyata keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, çətinliklər, normal iş yerlərindən kənarlaşmalar,

habelə bunların aradan götürülməsi yolları iqtisadi təhlil aparmaq vasitəsi ilə təyin edilir. Deməli, auditdə iqtisadi təhlil biznes-plan göstəricilərinin , əmr, sərəncam, qərar və parametrlərin yerinə yetirilməsi üçün icraedicilərə elmi cəhətdən əsaslandırılmış dəyərli tövsiyələr verir.

2.2. Təsərrüfat subyektlərinin fasiləsizlik fəaliyyətinin təhlili və onların

qiymətləndirilməsi

Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində təşkilat və təsərrüfat subyektlərində fasiləsizlik fəaliyyətinin çoxamilli təhlili və onların audit qiymətləndirilməsi günün vacib məsələlərindən biridir. Fasiləsiz fəaliyyətin əsas elementlərindən biri istehsal prosesində əsas olan əsas vəsaitlərdir. Hazırda istehsal prosesində xarakterindən, məqsədli təyinatından, istifadə dərəcəsindən və yerinə yetirilən funksiyalarından asılı olaraq əsas vəsaitlər istehsal və qeyri istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərə bölünür. Bununla bərabər istehsal əsas fondlar təyinatından və natural əşya əlamətlərindən asılı olaraq uçot və hesabatlarda növlərə, qruplara və yarım qruplara bölünür. Burda əsas fondlar balans dəyəri ilə (özlərinin ilk dəyərini göstərən), qalıq dəyəri ilə (ilk dəyərindən istismar dövrü ərzində köhnəlmə məbləğini çıxmaqla hesablanan), bərpa dəyəri ilə (həmin ilin şəraiti və qiymətləri ilə onların istehsal yaxud əldə etmə dəyəri) əks etdirilir.

Təhlil zamanı təşkilatlara düşən əsas fondların dinamikasını verməklə (cədvəl 2.1) onların təminatını müəyyən etmiş olarıq.

Təşkilatların əsas fondlarla təmin olunmasının təhlili.

Göstəricilər	Ölçü vahidi	İllər							2005-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə dəyişmə
		2005	2008	2010	2011	2012	2013	2016	
1. Təşkilatların sayı, O cümlədən: Gəlirlə işləyənlər Zərərlə işləyənlər	Vahid	2158	1783	1715	1782	1733	2098	2258	+100
	Vahid	1026	1331	1421	1579	1519	1886	2059	+1033
	Vahid	1132	452	294	203	214	212	199	-933
2. mənfəətin məb.	Min man.	608,0	2396,0	4721,0	7098,0	7558,8	2155,0	28013	+27405
3. zərərin məbləği	Min man.	3923,0	2300,0	1850,0	1207,0	1323,0	1558,0	980	-2943
4. əsas									

fondları n mövcud -luğu	Min man.	18015 0	16309 2	17011 4	19145 9	19211 3	20321 2	26651 3	+8640 8
Ondan: kənd təsərrüf atı təyinatı	Min man.	15871 7	15582 9	16135 4	18231 4	18273 2	18999 4	24489 0	+8617 3
5. Bir təşkilata düşən mənfəət	Min man.	0,6	1,8	3,3	4,5	5,0	11,4	13,6	+13,0
6. Bir təşkilata düşən zərər	Min man.	3,5	5,1	6,3	6,0	6,2	7,3	4,9	+1,4
7. Bir təşkilata düşən əsas fond	Min man.	83,5	91,5	99,2	107,4	110,9	96,7	118	-34,5
Ondan: kənd təsərrüf atı təyinatı	Min man.	73,5	87,4	94,1	102,3	105,4	90,6	108,5	+35,0

Cədvəldən (2.1) göründüyü kimi, təşkilata düşən zərərin orta məbləği qeyd olunan dövrdə 3,5 min manatdan 4,9 min manata

yüksəlmişdir. Qeyd olunan dövrdə bir təsərrüfata düşən zərər 1,4 min manat artmışdır. Təhlilin nəticələri onu deməyə əsas verir ki, 2016-cü ildə mənfəətlə işləyən 2059 təşkilatın hər biri mənfəət hesabına əsas fondların 13,6 min manat artırmaq üçün xüsusi vəsait mənbəyinə malik olmuşdur. Zərərlə işləyən 199 kənd təsərrüfatı təşkilatı isə bu imkana malik deyildir.

Təhlil edilən dövrdə kənd təsərrüfatı təşkilatlarının malik olduqları əsas fondların dəyəri də 180105,0 min manatdan 266513,0 min manata yüksəlmiş 86408,0 min manat və ya 48,0 faiz artmışdır. Bir müəssisəyə düşən əsas fondların dəyəri də 2005-ci ilə nisbətən 2016-cü ildə 34,5 min manat yüksəlmişdir. Həm ümumilikdə kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə əsas fondların həcmində artma, həm də kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların artmasını müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Lakin eyni zamanda qeyd etmək zəruridir ki, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının əsas fonqlarının, eləcə də kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondlarının 2005-ci ilə nisbətən 2016-cü ilə artımı hələ də qənaətbəxş səviyyədə deyildir.

Əsas fondların istifadə edilməsini təhlil etdikdə aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

- Əsas fondların quruluşu, dinamikası, fondla təchiz olunma vəziyyəti.
- Əsas fondların təsərrüfatdan getməsi, onların təzələnməsi və köhnəlməsi.
- Əsas fondların bütövlükdə və ayrı - ayrı qruplar üzrə səmərəli istifadə edilməsi və s.

Təşkilatlarda əsas fondların istifadə edilməsində bir cəhətə daha çox fikir vermək lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, iki sistemin imkanları biri digəri üçün istifadə edilməlidir. Daha doğrusu, sənaye təşkilatlarının imkanı kənd təsərrüfatı təşkilatı üçün və əksinə. Aqrar - sənaye kompleksinin yaranmasında əsas məqsədlərdən biri ondan

ibarət olmuşdur ki, bunların öhdəsində olan binalar, nəqliyyat vasitələri və s. imkanlar səmərəli istifadə edilsin.

Əlbəttə kənd təsərrüfatının mövsümi xarakter daşması zavodun işinə təsir etməyə bilməz. Bu birinci növbədə xammalın sənaye təşkilatlarına təhvil verilmə müddəti ilə əlaqədardır.

Bu məsələ aqrar - sənaye müəssisələrində əsas fondların səmərəli istifadə edilməsi üçün mühüm və əsas şərtidir.

Deməli, təşkilatlarda əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyat mənbələri, birinci növbədə kənd təsərrüfatı müəssisəsinin sənayeyə nə verə biləcəyi, daha doğrusu zavodun bütün il boyu və ahəngdar işləməsi üçün hansı təsirə malik olması istiqamətində axtarılmalıdır. Burada eyni zamanda məqsəd kənd təsərrüfatı təşkilatının ehtiyat mənbələrinin səfərbər edilməsində, zavodun hansı imkana malik olmasını öyrənilməlidir.

Başqa sözlə, desək kənd təsərrüfatı əşkilatı yeni bir məhsul istehsalına başlarsa, zavodun bu məhsulun emalına nə kimi şəraitə malik olması diqqəti cəlb etməlidir. Eyni söz kənd təsərrüfatı əşkilatı barədə də demək olar. Bir sözlə, bütün bu məsələlərin birgə həlli, daha doğrusu onların səmərəli surətdə əlaqələndirilməsi, aqrar - sənaye kompleksində əsas fondların istifadəsinin əsasıdır.

Təhlil zamanı konkret olaraq müəyyən etmək lazımdır ki, birlikdə hansı əsas vəsait həm sənayeyə, həm də kənd təsərrüfatı istehsalında iştirak edir. Birlikdə əsas vəsaitin istifadəsinə belə yanaşmaq bu təşkilat formasının üstün cəhətini aşkar etməyə imkan verir və ehtiyat mənbələrini səfərbər ediməsinə şərait yaradır.

Təhlildə birinci növbədə əsas fondların hərəkətini öyrənmək lazım gəlir. Bunu üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək olar.

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, əsas fondların quruluşu demək olar ki,

dəyişmişdir. Lakin onun ayrı - ayrı istiqamətlər üzrə artması müşahidə edilir.

Belə ki, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqların ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 109 min manat (3530 – 3421) artması, bu hər şeydən əvvəl fondların səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərin artımına imkan verir.

Cədvəl 2.2

Təşkilatlarda əsas istehsal fondlarının mövcudluğu, tərkibi və struktrunun təhlili.

S №	Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		il ərzində dəyişiklik (+ , -)	
		Məbləğlə min.man	Xüsusi çəkisi, % - lə	Məbləğlə min.man	Xüsusi çəkisi, % - lə	Məbləğlə	%
A	1	2	3	4	5	6	7
1	Binalar, tikililər, ötürücü qurğular	16778	77,5	17141	77,7	+363	+0,2
2	Maşın və avadanlıqlar	3421	15,8	3530	16,0	+ 109	+0,2
3	Nəqliyyat vasitələri	953	4,4	882	4,0	-71	-0,4
4	İşçi və məhsuldar mal - qara	281	1,3	309	1,4	+28	+0,1
5	Çoxillik əkmələr	152	0,7	176	0,8	+24	+0,1

6	Sair	65	0,3	22	0,4	-43	-0,2
	Cəmi əsas istehsal fondları	21650	100,0	22060	100,0	+410	X

Bəllidir ki, məhsul istehsalında əsas vəsaitlər eyni səviyyədə iştirak etmişlər. Buna görə də əsas fondların tərkibində baş verən dəyişiklikləri öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yenə də eyni cədvəldən istifadə etməklə əsas fondların tərkibində binaların, avadanlıqların, ötürücü qurğuların və s. - ni tutduğu xüsusi çəkisini müəyyən edilmişdir.

Təhlil zamanı əsas fondların texniki vəziyyətini öyrənmək vacib şərtlərdən biridir.

Əsas fondları texniki vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Əsas fondların təzələnmə / yeniləşmə / əmsalı.

$$Y_a = \frac{D_{ist}}{D_{ila}}$$

D_{ila} burada

Y_a - təzələnmə / yenilənmə / əmsalı

D_{ist} - istismara verilmiş əsas fondların dəyərini

D_{ila} - isə əsas fondların ilin axırına olan dəyərini göstərir.

2. Əsas fondların təsərrüfatdan getməsi əmsalı

$$K\Theta = \frac{D_{g\Theta}}{D_{ila}}$$

D_{ila}

$K\Theta$ - getmə əmsalı

$D_{g\Theta}$ - il ərzində təsərrüfatdan çıxan fondların dəyərini

D_{ila} - isə əsas fondların ilkin əvvəlinə olan dəyərini göstərir

3. Əsas fondların artım əmsalı

$$A_a = \frac{D_{ist} - D_{g\Theta}}{D_{ila}}$$

D_{ila}

A_a - artım əmsalı

Dist - istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərini

Dç - müəssisədən getmiş olan əsas fondların dəyərini

Dila - isə əsas fondların ilin axırına olan dəyərini göstərir.

4. Əsas fondların yararlılıq əmsalı.

$Y_s = \frac{Dila - Dk}{Dila}$ burada

Dila

Dila - əsas fondların ilin axırına olan dəyərini

Dk - isə əsas fondların ilin axırına olan köhnəlmə məbləğini göstərir.

5. Əməyin fondla təchizolma səviyyəsi.

$F_s = \frac{Foid}{I_s}$ burada

I_s

F_s - fonda təchiz edilmə səviyyəsini

Foid - əsas istehsal fondlarının orta illik dəyərini

Bu göstərici üzrə dinamika yaradıldıqda müəssisənin neçə növbədə işləməsi nəzərə alınmalıdır. Bu göstəricini müəyyən etmək üçün fəhlələrin orta illik sayı əvəzsiz iş yerinin miqdarı göstəricisi üzrə də götürmək olar. Beləliklə, müəssisənin iş növbəsini fondla silahlanma səviyyəsinin təsiri barədə təsəvvür yaradıla bilər.

Köhnəlmə əmsalı - bu göstərici köhnəlmə məbləğinin əsas fondların ilk dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

Təcrübədə fiziki və mənəvi maşınqayırma sənayesində isə mexaniki köhnəlmə göstəricilərindən istifadə edilir.

Fiziki köhnəlmə bu həm istifadə edilmə prosesinə, həm də istifadə edilmədikdə, yəni təbii amillərin təsiri altında baş verir. Fiziki köhnəlmənin aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar.

$FK = \frac{I_m}{N_m} \times 100$ burada

N_m

I_m - istifadə müddəti

N_m - normativ müddətini əks edir.

Mənəvi köhnəlmə iki proses üzrə özünü göstərir.

Bunlardan birincisi onların istehal dəyərinin ucuzlaşması ilə bağlıdır. Bunun aşağıdakı dusturla göstərmək olur:

$$K_m = \frac{ID - BD}{ID} \text{ burada}$$

ID

ID - ilk dəyəri

BD - bərpa dəyərini göstərir.

İkincisi isə köhnə maşınlarla nisbətən yeni məhsuldar maşınların meydana çıxması ilə əlaqədardır. Bu da aşağıdakı düsturla ifadə edilə bilər.

$$K_m = \frac{M_y - M_k}{M_y} \text{ burada}$$

M_y

M_y - yeni maşının məhsuldarlığı

M_k - köhnə maşının məhsuldarlığını əks etdirir;

Əsas fondların səmərəli istifadəsi çox mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.

Təşkilatın - inkişafının əsaslarında etdirilməsində göstərilmişdir ki, “əsas fondlardan istifadə edilməsinin səviyyəsi xeyli yüksəldilsin. Milli iqtisadiyyatın sahələrində, müəssisələrində və təşkilatlarda fondverimini artırmaq məqsədini daşıyan tədbirlər kompleksi işlənilib hazırlansın və həyata keçirilsin”.

Əsas fondlardan səmərəli istifadə bu hər şeydən əvvəl əlavə kapital qoymadan məhsul istehsalını artırmaq deməkdir. Müasir dövrdə əsas fondların səmərəli istifadəsi elmi - texniki nailiyyətlərin tətbiqindən asılıdır.

Təcrübə göstərir ki, müəssisələrdə ixtisaslı işçilərin olması əsas fondların səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Deməli, təhlil apardıqda sosioloji məsələlər də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Əsas fondların istifadəsində başlıca məsələlərdən biri avtomatlaşdırma səviyyəsinin inkişaf etdirilməsidir.

Avtomatlaşdırma vasitəsi ilə işçilər istehsal prosesində iştirak etməkdən azad edilir. Müasir dövrdə bu cəhət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla izah edilir ki, insanın fizioloji imkanı məhdud olduğu üçün o bəzən müasir məhsuldar texnika ilə ayaqlaşa bilmir. Avtomatlaşdırma inkişaf etdikdə bu maneələr aradan qaldırılır.

Cədvəl 2.3

Təşkilatda fond veriminin amilli təhlili.

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Plan	Fakt
1. Əmtəəlik məhsul:			
a) Zavod üzrə	m.manat	1120	1313
b) Sex üzrə	-“-	121	590
	kompleks üzrə		
2. Əsas istehsal fondu	m.manat		
a) Zavod üzrə	-“-	563	849
b) Sex üzrə	-“-	3554	4796
	kompleks üzrə	4117	5645
3. Fond verimi			
a) Zavodüzrə	manat	2,00	1,54
b) Sex üzrə	-“-	0,03	0,12
	kompleks üzrə	0,30	0,34

Göründüyü kimi, əsas fondların istifadəsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlar əsas istehsal fondların quruluşu, fondların intensiv və ekstensiv istifadəsi, obyektlərin vaxtında istifadəyə verilməsi, növbəlilik əmsalı, məhsul quruluşu, məhsulun keyfiyyəti, təkrar istehsal amilləri və s. ibarətdir.

Əsas fondların istifadəsini xarakterizə edən başlıca göstərici fond verimidir. Bu göstərici istehsal edilmiş məhsulun / satlıq məhsulun, mənfəətin / əsas istehsal fondlarının ilk dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

Cədvəlin məlumatından görünür ki, fond verimi 0,04 (0,34 – 0,30) manat çoxalmışdır.

Fond verimi əsasən iki amilin təsiri nəticəsində dəyişə bilər. Bunlardan birincisi məhsul istehsalının həcmi, digəri isə əsas istehsal fondunun dəyişəsidir. Konkret olaraq bu amillərin təsir dərəcələrini müəyyən etmək üçün hesablamalardan istifadə edilir.

Cədvəlin rəqəmlərinə əsasən fond veriminə təsir göstərən amilləri müəyyən edək:

1. Əmtəəlik məhsulun istehsalı həcmi dəyişməsinin təsiri:

Bu amilin təsiri müəyyən etmək üçün şərti hesablanmış fondverimindən plan fond verimini çıxmaq lazımdır. Bu rəqəm bizim misalımızda müsbət 0,16 manata / 0,46 - 0,3/ bərabərdir.

Cədvəl 2.4

Fond veriminin amilli təhlili.

Göstəricilər	Olçü vahidi	Plan	Fakt	Şərti Hesablama
Əmtəəlik məhsul	m.manat	1241	1903	1903
Əsas fond istehsal fondu	“-“	4117	5645	4117
Fond verimi	manat	0,30	0,34	0,46

1. Əsas istehsal fondların dəyərinin dəyişməsinin təsiri.

Bu amilin təsir dərəcəsinin müəyyən etmək üçün şərti hesablanmış fondverimindən faktiki fond verimini çıxmaq lazım gəlir ki, bu da bizim misalımızda mənfə 0,12 manat / 0,34 - 0,46 / təşkil edir.

Deməli, məhsul istehsalının artımı fond veriminə müsbət 0,16 manat əsas fondların artımı isə mənfi 0,12 manat təsir göstərmişdir.

Fond veriminə təsir göstərən amilləri daha dəqiq öyrənmək üçün fondverimi göstəricisini başqa üsulla işçilərin sayına bölmək üsulu ilə də nəzərdən keçirmək olar. Bunun üçün aşağıdakı cədvəlin rəqəmlərini nəzərdən keçirək.

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, işçilərin sayı nəzərə alınmaqla fond verimi $0,27 / 1,60 - 1,87 /$ azalmışdır.

Təsir göstərən amilləri müəyyən etmək üçün şərti hesablamalardan istifadə edək.

Cədvəl 2.5

Fond veriminin işçilərinin sayı ilə əlaqədar təhlili.

	Ölçü vahidi	Plan	Faktiki
1. Məhsul istehsalı	m.manat	150	160
2. İşlərin sayı	adam	25	18
3. Bir işçiyə düşən məhsul / 1:2/	m.manat	6	8,9
4. Əsas istehsal fondları	“-“	80	100
5. İşçilər sayı	adam	25	18
6. Bir işçiyə düşən fondları məbləği / 4:5/	m.manat	3,2	5,55
7. Fond verimi / işçilərin sayı nəzərə alınmaqla / /3:6/	m.manat	1,87	1,60

Cədvəl 2.6

Fondverimi işçilərin sayı ilə əlaqədar olan şərti hesablamalar.

	Ölçü vahidi	Plan	Şərti hesablama	Şərti	Şərti -“-	Fakt
1. Məhsul istehsalı	m.manat	150	160	160	160	160
2. Şərti sayı	adam	25	25	18	18	18
3. Hər işçiyə düşən məhsul	m.manat	6	6,4	8,9	8,9	8,9
4. Əsas istehsal fondları	-“-	80	80	80	100	100
5. İşçilər sayı	adam	25	25	25	25	18
6. Hər işçiyə düşən fondların məbləği	m.manat	3,2	3,2	3,2	1/10	1,60
7. Fond verimi / işçilərin sayı nəzərə alınmaqla / 3 : 6/	man.	1,87	2,00	2,78	2,22	1,60

Təsir göstərən amilləri müəyyən edək.

1. Məhsul istehsalının dəyişməsinə görə

$$2,00 - 1,87 = + 0,13 \text{ man.}$$

2. Əmək məhsuldarlığının təsiri

$$2,78 - 2,00 = + 0,78 \text{ man.}$$

3. Fondların dəyişməsinin təsiri

$$-2,22 - 2,78 = - 0,56 \text{ man.}$$

4. Fondla silahlanmanın təsiri

$$-1,60 - 2,22 = - 0,62 \text{ man.}$$

cəmi / + 0,12 / + / 0,78 / + / -0,56 / + / -0,62 / = - 0,27 manat təşkil edir.

Belə bir üsul təsir göstərən amilləri nisbətən hər tərəfli öyrənməyə imkan verir.

Aqrar - sənaye kompleksində əsas fondların istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün onların istifadəsi ümumi şəkildə nəzərdən keçirildiyi kimi konkret sahə üzrə də təhlil edilməlidir.

İstər bağçılıda, istərsə də üzümçülükdə hər hektarda bağın dəyəri müxtəlif səbəblərə görə firmalarda eyni olmur. Bununla yanaşı əkilən bağların sortundan məhsuldarlığından, hər hektara məsarif səviyyəsindən və s. asılı olaraq kapital qoyuluşunun fond verimi müxtəlif olur. Belə bir istiqamətdə təhlil aparmaq üçün bağın hər hektarının dəyərinə düşən mənfəətə təsir edən amilləri öyrənmək məqsədəuyğun olar.

Bunu üçün aşağıdakı göstəriciləri nəzərdən keçirək.

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, təhli aparılan təsərrüfat üzrə bağın hər min manat dəyərinə düşən təmiz gəlir. 255 manat təşkil etmişdir ki, bu da 81 manat / 255 - 174 / rayon səviyyəsinə nisbətən yüksəkdir.

Cədvəl 2.7

Təşkilatda fondveriminin amillik təhlili.

	Ölçü vahidi	Region üzrə	Region təsərrüfatı üzrə
1. Bir hektar bağın dəyəri	m.manat	3,5	4,0
2. Hər hektara məsarif	-“-	1266	1590

3. Məhsuldarlıq	Sent.	67	87
4. Bir sentnerin satış qiyməti	man.	28	30
5. Bağın hər min manat dəyərinə düşən mənfəət	-“-	174	256

Təsir göstərən amilləri müəyyən etmək üçün şərti hesablamalardan istifadə edək:

1. Plan üzrə $28 \times 67 - 1266 : 3,5 = 174$
2. Şərti $28 \times 67 - 1266 : 4,0 = 153$
3. -“- $28 \times 67 - 1590 : 4,0 = 72$
4. -“- $28 \times 87 - 1590 : 4,0 = 212$
5. Fakt $30 \times 87 - 1590 : 4,0 = 255$

İndi isə təsir göstərən amilləri müəyyən etmək olar.

1. - Bir hektar bağın dəyərinin təsiri - $-21/153-174/$
2. - Hər hektara məsarifin təsiri - $-81/72-153 /$
3. -Məhsuldarlığın təsiri - $+ 140/212-72/$
- 4.- Satış qiymətinin təsiri - $+ 43 / 255 -212/$

Cəmi $/-21 / + /-81 / + /+ 140/ + / + 43/= + 81$ manat təşkil edir.

Təhlil zamanı belə bir üsuldən istifadə edilməsi konkret sahə üzrə kapital qoyuluşundan istifadə səviyyəsinə qiymət verməyə imkan verir.

Təcrübədə bəzən fond veriminin azalması müşahidə edilir. Belə hallarda nəticəyə gəlməzdən əvvəl onun səbəbi öyrənilməlidir.

Fondveriminin azalması bəzən yeni fondların istismara verilməsi ilə əlaqədar olur. Bunun üçün yeni düzgün nəticə çıxarmaq üçün fondların istismara verilməsi ilə əlaqədar olaraq maya dəyərinin aşağı düşməsinə müəyyən etmək lazım gəlir.

Əsas fondların istifadəsi üzrə təhlil aparıldıqda düzgün nəticə çıxarmaq üçün maya dəyərini, məhsul istehsalı həcmnin məhsulun keyfiyyəti və s. məsələlər də nəzərə alınmalıdır.

Təhlildə fondverimi göstəricisindən başqa fondtutumu göstəricisindən də istifadə edilir. Bu göstərici fondveriminin əksini göstərir. Yəni fondverimi istehsal edilmiş məhsulun dəyərini əsas fondlara olan nisbətini əks edirsə, fondtutumu göstəricisi əsas istehsal fondlarının dəyərinin məhsulun dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Daha doğrusu məhsulun hər min manatına əsas fondların dəyəri barədə təsəvvür yaradır. Hesablamalar göstərir ki, eyni tipli müəssisələr arasında bu göstərici üzrə xeyli fərq vardır ki, bu variant üzrə maksimum effektivlik təmin edilir. Əlbəttə bu istiqamətdə təhlil aparılırsa, əsas istehsal fondlarının səmərəli istifadəsi üzrə xeyli ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq olar.

Əsas istehsal fondlarının istifadəsini təhlil etdikdə bir məsələ də diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu da ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı ilə əlaqədar olaraq fondla təchiz edilmə göstəricisi üç istiqamətdə dəyişir.

Biricisi ondan ibarətdir ki, istehsal fondlarının məhsuldarlığı artdıqca onların dəyəri də artır. Bəzən hər istehsal gününə düşən əsas vəsaitin dəyərini etmiş olur, yaxud da əksinə.

İkinci avtomatlaşdırma səviyyəsi yüksəldikcə maşın, dəzgah, avadanlıq və sairənin idarə edilməsində işçilərin sayı azalır.

Üçüncüsü isə avtomatlaşdırma və iş yerinin yaxşılaşdırılması

İstehsalın fasiləsizliyi, effektivliyi, məhsul buraxılışı biznes-planının yerinə yetirilməsinin əsas şərtlərdən biri də təşkilatın material resursları ilə təchiz olunmasıdır. Bu materiallara tələbatın düzgün hesablanması, maddi-texniki bazarın səmərəli təşkilinin təmin olunmasını və material resurslarından qənaətli istifadəsini tələb edir. Buna görə də təşkilatın material resursları ilə təchiz olunmasının

təhlili zamanı ilk növbədə maddi-texniki təchizat planının keyfiyyəti və reallığı qiymətləndirilir.

Planın keyfiyyəti və reallığının yoxlanılması məlumatların qüvvədə olan norma və normativlərə uyğunluğunun müqayisə edilməsinə, material resurslarına olan tələbatın hesablanması, düzgünlüyünü yoxlamağa və istehsalın fasiləsizliyini işləməsinə təmin etmiş olur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında həllini gözləyən bir sıra problemlər də mövcuddur. Bu problemlər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan tələbatının ödənilməməsini, sahənin investisiya cəlbədiciliyinin aşağı olmasını və torpaqların potensial məhsuldarlığı ilə faktiki məhsuldarlığı arasında kəskin fərqlərin mövcudluğunu aid etmək olar. Azərbaycanın suvarılan torpaqlarının sahəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac var. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı iri miqyaslı meliorasiya, irriqasiya və suvarma ilə bağlı investisiya proqramlarının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası torpağın potensial məhsuldarlıq səviyyəsinin reallaşdırılmasına da əlverişli şərait yarada bilər. Oudur ki, bu məqsədlə kənd təsərrüfatında torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi və istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrılması nəzərdə tutulmalıdır. Suvanlan sahələrin artırılması və eyni zamanda, kənd təsərrüfatının intensiv yollarla inkişaf etməsi çox vacibdir. Bu ilk növbədə məhsuldarlığın artırılmasını və eyni zamanda, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə də əlverişli şərait yaradacaqdır. Lakin onu da nəzərə almaq vacibdir ki, Azərbaycanda torpaqlar çox deyil və bu torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün lazımi tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün istər əmtəə istehsalçılarının, istər yerli özünüidarəetmə orqanlarının istərsə də

dövlətin səyləri əlaqələndirilməlidir. Dövlət öz tərəfindən bütün lazımi tədbirləri görməli, infrastruktur layihələrini həyata keçirməli, bu layihələrin reallaşdırılması üçün maliyyə dəstəyi verməlidir. Səxələr isə həm özlərinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmalı, həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər.

Təşkilatın - istehsalı, milli iqtisadiyyatın başqa sahələri kimi təchizatın təşkilindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Təhlildə məqsəd: təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin vaxtlı vaxtında xammal və materialların istifadəsinin səmərəli təşkilini öyrənmək, onların vaxtında daxil olması hesabına məhsul istehsalının azalmasını müəyyən etmək və s. ibarətdir.

Təchizat planını təhlil edərkən onun məhsul buraxılışı üçün tələblərə cavab verə bilmə səviyyəsini öyrənmək lazımdır. Təchizat planının tələblərə uyğun olması miqdar, keyfiyyət və müvafiq olması baxımından təhlil edilməlidir.

Təhlildə xammal və materiala təqdim edilmiş sifarişlərin əsaslı olması məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, müəssisələrin xammal və materiala verdikləri sifarişlərdə bəzi hallarda tələb olunan normadan artıq miqdar göstərilir. Bəzən isə diqqətsizlik nəticəsində bu və ya digər material növü unudulur. Təhlil zamanı müəssisənin xammal və materialla təmin olunma səviyyəsini müəyyən etmək lazım gəlir. Bunun üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilməlidir.

$$MTO = \frac{MF}{MN}$$

MN burada

M_{to} - təmin olunma səviyyəsini

M_f - faktiki daxil olmuş xammal və materialı

M_n - müəssisənin xammal və materiala olan tələbatını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xammal və materialın miqdan tələbatdan az olduqda bu vəziyyət istehsal proqrammasının yerinə yetirilməsinə əks təsir göstərir. Xammal və material tələbatdan çox olduqda isə o dövriyyə vasitəsinin dövr etməsini ləngidir.

Təhlildə müəssisənin xammal və material ehtiyatı ilə təmin olunmasına da fikir verilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilə bilər.

$$E_{\Theta} = \frac{QM}{SM}$$

SM burada

E_{Θ} - müəssisənin xammal və material ehtiyat ilə təmin olunma günlərini

QM - bu və ya digər xammal və materialın qalığını

S_M - gün ərzindəki məsarifi göstərir.

Bəllidir ki, xammal və materialın vaxtında daxil olmaması məhsul istehsalına əks təsir göstərir. Bu amilin təsirini konkret surətdə müəyyən etmək üçün boş dayanma vaxtını avadanlıqların / sənayedə / məhsuldarlıq gününə vurmaq lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar kənd təsərrüfatı müəssisələrində də baş verir. Məsələn, yanacağın vaxtında daxil olması traktor və avtomatların işini dayandırır. Yeşik olmadıqda məhsul yığımı dayanır və s.

Deməli burada da eyni yolla itkini hesablamaq olar.

2.3. Təşkilatın idarəetmə işinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi

və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatın işinin kompleks qiymətləndirilməsində auditdə maliyyə təhlilinin rolu böyükdür. Hazırda strateji yol xəritəsinin tətbiqi və yeni iqtisadi sistemin formalaşması uçuşu, auditin və təhlilin forma və üsullarında keyfiyyət dəyişiklikləri edilməsini zəruriləşdirir.

Müasir şəraitdə istehsalçıların tələbatına müsbət cavab verən çeşid və ixrac məhsul istehsalının yüksəlməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes-proqnoz tərtibi və yerinə yetirilməsi, ticarət hesabının genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi icrası ilə nail olmaq olar. Bu halda mühasibat uçotunun informasiyaları öz parametrləri üzrə dünya normalarına cavab verən istehsalın gedişatı eləcə, kommersiya əməliyyatları haqqında təşkilat rəhbərliyini operativ, analitik və real informasiyalarla təmin etməlidir.

İqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətindən eləcə, xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin əsas surətdə birləşməsindən əldə ediləcək tərəqqi və müvəffəqiyyət mühasibai uçotu bölməsində geniş əhatəli və effektiv siyasət aparmaqdan asılıdır. Bu müvəffəqiyyət daha geniş proqnozda mühasibat uçotu sisteminin mərkəzləşmiş sistemdə təyin edilən və müstəqil sürətdə hazırlanan elementləri arasındakı nisbətə artması ilə əlaqədardır. Bu dəyişiklik yeni uçot standartlarının ən fərqləndirici cəhətlərindən biridir.

Mühasibat uçotu sisteminin islahatına mərkəzi yanaşmanın zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu hər zaman metodiki səbəblərdən, həm də mühasibat hesabatının tətbiqi xarakterə malik olması ilə bağlıdır.

Bu problemin həlli hər zaman qüvvədə olan uçot sisteminin nisbətən ləğv edilməsini və onun xaricin uçot sistemi ilə əvəzləşməsini nəzərdə tutmur. Bu cür əvəz olunma nəzəri eləcə, təcrübəvi cəhətdən qeyri-mümkündür. Burada məqsəd, uçot obyektlərinin əhatə dairəsinin sürətləndirilməsi, qüvvədə olan uçot sistemini nəzərə almaqla onun çevikliyinin təmin edilməsi, müasir əsasda uçot metodunun işlənilib gücləndirilməsi, təsərrüfat prosesinin idarə edilməsində kadrın yerinin təyin edilməsi və s. bu kimi problemlərdən getməlidir.

Göstərilən qaydaların müsbət həllinə Qərbi ölkələrində mühasibat uçotunun təşkili praktikasının öyrənilməsinə real köməklik göstərə bilər. Qərbi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da mühasibat uçotu iki hissədən yəni, maliyyə uçotundan və idarəetmə uçotundan ibarətdir. Bu cür bölgünün əsas ölçüsü

ümumilikdə mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə edənlər və xüsusən auditorlar hesab olunurlar.

Maliyyə uçotu ölkənin hüquqi, o cümlədən təşkilata münasibətinə görə kənar şəxslərin icra edə biləcəyi uçot məlumatların hazırlanması prosesini aparılmasında əks etdirir. Hər iki tərəf özü üçün əsaslı təşkilat işinin vəziyyətini əks etdirməkdə təşəbbüskardır. Buna görə tərəflərin marağı praktiki olaraq bütün dövlətlərdə qanunla tənzimlənir.

Maliyyə uçotu və xüsusən geniş dərc olunan maliyyə hesabatı xarici eləcə, milli standartlarla rəqlamentləşdirildiyi və əsasən informasiyaların xarici istifadəçilərinin mənafeyini güddüyü üçün kənara verilən uçot da adlandırılır.

Təşkilatlarda kənara ötürülməsi nəzərdə tutulan operativ uçotu ilə yanaşı istehsalat, eyni zamanda məsrəflərin uçotu adlanan istehsal uçotu da aparılır. İstehsal uçotu idarəetmə prosesini uçot vəziyyəti ilə əlaqələndirir. İstehsal uçotu hər hansı bir sahibkarın idarə olunması üçün lazım olan informasiyaların eyniləşdirilməsi, ölçülməsi, yığılması, sistemləşdirilməsi, auditi, ayrılması, izahı eləcə, ölçülməsi deməkdir.

İdarəetmə uçotunun tərkibi sistemli digər uçotdan və məsələlərin uçotundan asılıdır. Onların hər ikisi sahibkarların, təşkilatların rəhbərliyinin marağına cavab verə bilən idarəetmə qərarlarının hazırlanmasına kömək edir.

Auditdə iqtisadi təhlil həm maliyyə eləcə, həm də idarəetmə uçotlarının mahiyyətinin tərkib hissələrini, xarici eləcə, daxili uçotun istifadəçiləri auditdə iqtisadi təhlilin subyektlərini əsas hesab edilir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi faktorlarına - texniki və təşkilatı' inkişaf, sosial-iqtisadi və digər fəaliyyətinin təbii şəraiti faktorları daxildir. Təsərrüfat fəaliyyətinin texniki-təşkilati vəziyyətinin təkmilləşdirilməsi dedikdə, onun arasıkəsilməz mütəmadi istehsal prosesinin kompleks şəkildə optimallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu proses innovasiyalı səviyyəni, təsərrüfatçılıq sisteminin quruluşunu, idarəetmənin və əməyin təşkili səviyyəsini, subyekt mexanizmini, idarəetmənin təşkili səviyyəsini eləcə, təsərrüfatçılıq üsullardan istifadəni əhatə edir.

İdarəçilik fəaliyyəti sferasına - xarici ticarət əlaqələrinin idarə edilməsi, əməkçilərin, kollektivinin sosial inkişafı və idarəetmədə insan amilindən istifadə, eyni vaxtında təbiəti mühafizə fəaliyyəti eləcə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə aiddir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin kənar iqtisadi, sosial və təbii mühit amillərini metodoloji nöqteyi-nəzərdən auditdə iqtisadi təhlilin müstəqil bir temaları kimi və yaxud da idarəetmənin texniki-təşkilati səviyyəsinin təhlili temanın tərkib hissəsi kimi nəzərdə saxlamaq olar.

Hər hansı material istehsalı obyektin texniki-iqtisadi səviyyəsinin və müxtəlif şəraitinin kənar iqtisadi əlaqələr, sosial və artırılması nəticə etibarı ilə öz simasını istehsal prosesini, əsas üç amilindən istifadə səviyyəsində görür. Məlum olduğu kimi əsas üç amil - əmək, əmək kapitalı və əmək vəsaitlərinin cəmidir. Elə bütün ehtiyatlar da əsas üç amilin istifadəsi prosesindən asılıdır.

İstehsal ehtiyatlarından istifadənin keyfiyyət parametrləri isə əmək məhsuldarlığı, fondverimi, kapitalverimi (material tutumu) və dövrüyyə kapitalının dövrüyyəsidir. Elə məhz ehtiyatlardan istifadənin əsas göstəriciləri eyni zamanda istehsalın innovasiyalı səviyyəsinin və sair şəraitin artırılmasının iqtisadi səmərəlilik göstəriciləridir.

Metodoloji cəhətdən innovasiyalı səviyyənin yüksəldilməsinin iqtisadi optimallıq göstəricilərini onların hər birinin vəziyyətini əks etdirən göstəricilərdən ayırmaq vacibdir. Bunlara texnikanın vəziyyətini, texnologiyayı, idarəetmənin təşkilı və idarə edilməsini vacib etdirən göstəricilər daxildir. Təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin nail olduqları innovasiyalı səviyyəsinin təhlilini əks etdirən parametrləri üç ümumiləşdirilmiş qrupa ayırmaq vacibdir.

Birinci qrupa - istehsalın innovasiyalı səviyyəsi göstəriciləri daxildir. Bunlara elmi-tədqiqat, elmin istehsalla inteqrasiyası səviyyəsi; əmtəənin keyfiyyəti və müntəzəqqiliyi; tətbiq olunan texnikanın modelliyi; tətbiq olunan texnologiyanın proqressivliyi; istehsalın mexanikləşdirilməsi, vəziyyəti səviyyəsi; əməyin texnika ilə silahlanması; innovasiyalı istehsala tətbiqi, innovasiyalı proqramın eləcə, texniki inkişaf planının yerinə yetirilməsi; yem texnikanın istehsala tətbiqi

tədbirlərinin iqtisadi optimallığı və s. əks etdirən göstəricilər daxildir. .

İkinci qrupa - istehsalın və heyətin təşkili səviyyəsinin göstəriciləri aiddir. Onlara təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperasiya, mövcudluq səviyyələri; istehsal tsiklinin dövrülyü; istehsalın səmərəli təşkilinin ahəngdarlıq eləcə, sair prinsiplərinin; əməyin təşkili və stimullaşdırılması aiddir.

Üçüncü qrupa — istehsaldan kənar mühitin təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilmə səviyyəsinə xas olan göstəricilər daxildir. Onlara təşkilatın istehsalının quruluşu; təşkilatın ulum orqanlarının quruluşu; idarəçilik sisteminin innovasiyalı təminat səviyyəsi; idarəetmənin iqtisadi, təşkilati, sosial-iqtisadi üsullardan istifadə; uçot, audit, proqnozlaşdırma normalaşdırma işlərinin aparılması, təşkilatın xarici əlaqəsi; əmək kollektivinin müasir şəraiti; təbiətdən istifadəmi, eləcə, ətraf mühitin mühafizəsinin optimallıq və s. göstərici daxildir.

Texniki-təşkilati səviyyənin məzmununda istehsalın innovasiyalı və təşkilati amillərinin qarşılıqlı əlaqədə bağlılığı və birinin digərini tamamlaması öz əksini tapır. İntensivləşmənin- əmək məhsuldarlığı, kapitaltutumu və dövriyyə kapitalının dövriyyəsi kimi xüsusi göstəricilərinin təhlilini istehsalın innovasiyalı vəziyyətinin amilləri üzrə aparmaq lazımdır. Belə ki, ehtiyatların istifadəsi üçün standart göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasında istifadə edirlər. Bu tipli parametrlərə hər şeydən əvvəl mütərəqqi texnologiyanın istehsala tətbiqi üzrə işlər, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və robotlaşdırılma, istehsal da tətbiq olunan mütərəqqi texnika və çevik texnologiyanın fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi eləcə, təkmilləşdirilməsi, məmulatın texniki xarakterinin eləcə, konstruksiyasının dəyişdirilməsi, yeni növ əmtəənin istehsalının mənimsənilməsi və s. aiddir. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması zamanı innovasiyalı tədbirlər istehsalın təşkili və optimallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən işlərə bərabər tutulur.

Innovasiyalı tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin təhlilinin digər başqa məqsədi əmək, material, vergi ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsinin aparılmasından və eyni zamanda innovasiyalı tədbirlərin inkişaf etdirilməsi üzrə

aparılan işlərin istehsalın nəticəsinə təsirini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmin göstəricilərə - məhsulun həcmi, ixracat, maya dəyəri, mənfəətliliyi və təsərrüfat subyektlərin səviyyəsi aiddir.

Təşkilat və təsərrüfat subyektlərində texniki və təşkilati inkişafına əsasən həyata keçirilən tədbirlər proqnozların iqtisadi səmərəliliyinin aşağıdakı göstəricilər vasitəsi ilə müəyyən etmək olar:

- Əmək məhsuldarlığının artımı, heyətin sayının və əmək ödənişi fondunun mütləq kənarlaşması;
- Materialveriminin artımı , material ehtiyatları;
- Fondveriminin artımı , əsas istehsal fondlarının maşın və avadanıqlardan nisbi kənarlaşması;
- Dövriyyə kaptlarının dövr sürətinin dəyişməsi, dövriyyə kapitalının nisbi kənarlaşması;
- Əmək, material və maliyyə vəsaitlərinin intensiv istifadəsi hesabına əmtəə istehsalı həcmının artımı;
- Mənfəətin yüksəlməsi və maya dəyərinin aşağı düşməsi,
- Maliyyə sabitlik göstəricilərinin və təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin artımı.

Yeni innovasiyalı istehsala tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyinin auditdə iqtisadi təhlil metodikası istehsalla məşğul olan hər bir təşkilat və sahibkarlar istifadə edilə bilər.

Hazırkı şəraitdə təşkilatın və təsərrüfat subyektinin istehsalat potensialı məfhumu altında, təşkilatın sərəncamında olan bütün istehsalat və əmək vasitələrinin daha səmərəli istifadəsi hesabına ,keyfiyyətə və məhsul buraxılışına görə maksimum imkanları nəzərdə tutulur.Maksimum innovasiyalı nailiyyət səviyyəsi,avadanlığın tam istifadəsi,istehsalın və əməyin ,təsərrüfatçılığın ən tərəqqi forması deməkdir. Təşkilatın istehsalat potensialı istehsalat gücündən,hazırkı şəraitdə bütün sərf olunan və tətbiq olunan istehsalat resursları hesabına innovasiyalarına görə daha optimal xarakterizə olunur.Təşkilatlarda istehsalatın səmərəliliyinin artırılması ehtiyatları dedikdə,nail olunmuş məhsul buraxılışı səviyyəsi ilə istehsalat potensialı arasındakı fərq kimi xarakterizə olunur.

Təşkilatın istehsalat və maliyyə ehtiyatlarından istifadə həm gərginlik ,həm də kəmiyyət xarakteri daşıya bilər.Kəmiyyətə resurslardan istifadə və kəmiyyətə inkişaf ,istehsalata əlavə ehtiyatların cəlb olunması ilə əlaqələndirilir.İqtisadiyyatın intensivləşdirilməsinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki,istehsalatın nəticəsi,ona az xərc çəkmək hesabına ,çəkilən xərclərin artım sürətindən daha sürətli artsın.İntensiv inkişafın bazası innovasiyalardır. İstehsalın intensivləşdirilməsinin iqtisadi təhlili – səmərəliliyin əsası – faktorların sinifləşdirilməsinin işlənilməsi və ehtiyatların ekstensiv və intensiv inkişafını tələb edir.

Uzun müddətə və cari dövrdə təmiz ekstensiv və ya təmiz intensiv və ekstensiv inkişafın tiplərindən danışmaqdan əvvəl ,daha üstün intensiv və daha üstün ekstensiv tiplərdə aydınlaşdırırıq.Səmərəliliyin müəyyən artımı ,daha üstün ekstensiv tipinin istifadəsində də ola bilər.Lakin istehsalatın iqtisadiyyatının səmərəliliyinin dönmədən yüksək təmənlə artırılması imkanlarını ,daha üstün intensiv tipinə keçmək imkanı verir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün olan intensivləşdirilməyə şərtlərinə və faktorların sinifləşdirilməsi,ehtiyatların axtarılması təcrübəsində mühüm rol oynayır.İstehsalatı elmi – texniki səviyyəsi özündə:proqressivliyin ,məhsulun keyfiyyətinin və istifadə olunan texnikanın ehtiyatlarının artırılmasını,istehsalatın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi dərəcəsini,əməyin enerji və texniki silahlanmasını,elmi – texniki tərəqqidə yeni texnika və tədbirlərin tətbiqinin sürətləndirilməsini birləşdirir.Əməyin və istehsalatın təşkili və quruluşu,təmərküzləşmə mərkəzinin artımı kimi ehtiyatı,istehsalat tsiklinin müddətinin inkişafı kimi ehtiyatı,istehsalatın elmi – təşkilatı prinsiplərlə və əhəngdarlıqla təmini kimi ehtiyatları özündə birləşdirir.Təsərrüfatçılığın və idarəetmənin metodlarının səviyyəsinin artırılması – istehsalat quruluşunun yeniləşdirilməsi,uçot – nəzarət və planlaşdırılma səviyyəsinin yüksəlməsi ,təsərrüfatın bütün sahələrində təsərrüfat hesabının tətbiqi və inkişafı və s. ilə izah edilir.

Nəzərə çarpacaq dərəcədə ehtiyatlar,təşkilatda işçilərin ictimai şəraitlərinin və əmək kollektivinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasında,istehsalın sənaye

estetikas1 və m1d1niyy1tind1,t1bii resurslardan ehtiyatla və s1m1r1li istifad1si zaman1 m11ssis1nin xarici iqtisadi 1laq1l1rinin m1asirl1şdirilm1si zaman1 itir.

1sas faktorların və ehtiyatların sinifl1şdirilm1si,hansı ki,istehsalın s1m1r1liliyinin artırılmasına t1tbiq olunur.Ehtiyatların axtarılmasına və c1ml1nm1sin1 xidm1t edir.B1t1n bunlar da ehtiyatların 1z1 1ıxarılmas1 və istifad1si 1111n t1tbiq olunan texniki – t1şkilati t1dbirl1r planını t1tbiq edir.

Ehtiyatları ,onların t1sir etdikl1ri yekun n1tic1y1 g1r1 sinifl1şdirirl1r:m1hsul istehsalının artırılmasına xidm1t ed1n,m1hsul 11şidin1 və quruluşunun m1asirl1şdirilm1sin1 xidm1t ed1n;1m1k m1hsuldarlığının artırılmasına ,maya d1y1rinin azaldılmasına ,m1hsulun m1nf1tliyinin artırılmasına,rentabelliyn s1viyy1sinin artırılmasına xidm1t ed1n ehtiyatlar.

Ehtiyatların daha rasiyal axtarış1 1111n onların t1krar istehsalın inkişafı m1rh1l1sin1 g1r1,m1lumatın istismar1 və yaranmas1 m1rh1l1l1rin1 g1r1,qruplaşdırılması vacibdir.

Ehtiyatların istifad1 m1dd1tinin 1lam1tl1rin1 g1r1 cari və perspektiv ehtiyatlara ayrılır.Ehtiyatlar 1z1 1ıxarılmasına g1r1,aydın və gizliy1 ,y1ni d1rin t1hlil n1tic1sind1 1z1 1ıxanlara ayrılır.

Ehtiyatların dig1r prinsipl1r 1z1r1 d1 sinifl1şdirilm1si m1mk1nd1r.Bu h1r bir m11ssis1nin konkret ş1raiti və v1zif1sind1n ir1li g1lir.Ehtiyatların axtarılması mexanizmind1 ,ehtiyatların 1z1 1ıxarılması və s1f1rb1r edilm1sinin qabaqcıl t1cr1b1sinin yeri 1ox vacibdir.Bel1 ş1rtl1r1 aşığıdakıları aid etm1k olar:

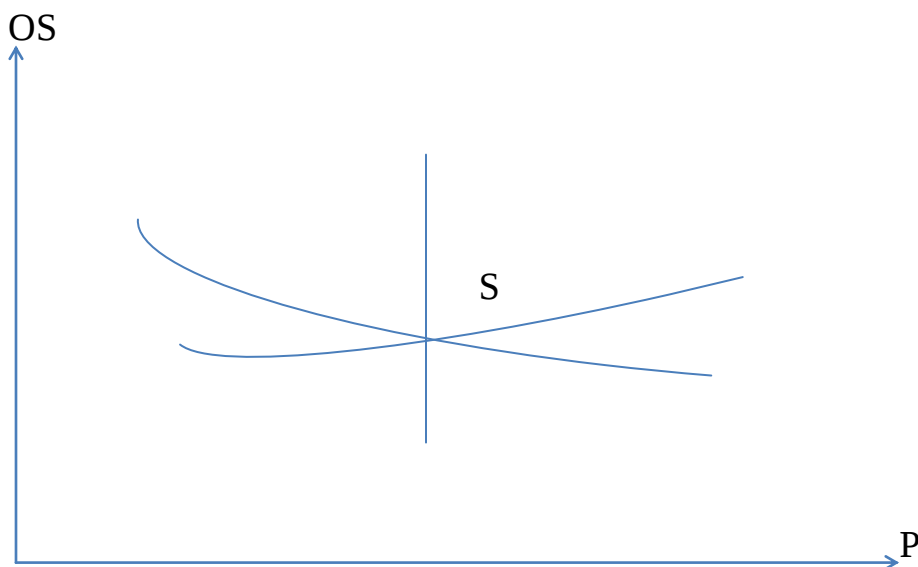
- ⇒ Ehtiyatların, araşdırmaların k1tl1viliyi, bel1 ki,axtarışa b1t1n 1m1k kollektivl1rinin c1lb olunmas1 ,iqtisadi t1hlilin 1mumi formasının yayılması;
- ⇒ Istehsalın s1m1r1liliyinin y1ks1ldilm1sind1 1sas m1vqenin m11yy1n edilm1si,eyni zamanda x1rcl1ri 1z1 1ıxarmaq lazımdır ki,onların az x1rci il1 b1y1k q1na1t 1ld1 edilsin,h1m d1 m1hsulun maya d1y1rinin 1sasını t1şkil etsin;
- ⇒ Istehsalda m1hsuldarlığın y1ks1ldilm1sin1 və tam maya d1y1rinin aşığı salınmasının inc1likl1rinin 1z1 1ıxarılması;

- ⇒ İstehsal prosesinin uçotu zamanı,kütləvi istehsalatda ehtiyatların təhlili,ardıcılıqla fərdi istehsalda isə istehsal tsiklinin ayrı – ayrı əməliyyatları üzrə;
- ⇒ Ehtiyatların komplektliliyinin müəyyən edilməsi,belə ki,məsələn,material qənaəti maşın və avadanlıqlardan intensiv istifadə müddəti ilə münasib olsun,belə halda əlavə məhsul buraxmaq olar.

III FƏSİL. Elektron idarəetmə sistemində auditdə iqtisadi təhlildən istifadə və onun inkişaf istiqamətləri.

3.1 Audit fəaliyyətində elektron idarəetmə sistemindən istifadənin təhlili.

Müasir şəraitdə audit yoxlamalarının aparılması gedışatında həlledici əsas məsələlərdən vacibi “qiymət-keyfiyyət” nisbəti məsələsidir. Auditor qarşısında yoxlamalar zamanı hesabatlarda vacib təhriflərin aşkar edilə bilməməsi ümumi təsərrüfat əməliyyatların başdan başa araşdırılan hallarda belə sıfıra endirmək olmaz. Riskin minimləşdirilməsinin əsas imkanı, aparılan auditor prosedurlarının həcmnin və reallığının toplananların auditor sübut etmələrinin artırılmasıdır. Eyni zaman da bu həcmələrin yüksəlməsi auditor yoxlamaları xərcləri çoxaldır, bunun dəyərini artırır, bunun nəticəsi kimi böyük auditor riski və ucuz qiymətlə iş görməyə hazırlığı olan başqa firmalarla müqayisədə auditor təsərrüfat subyüktlərinin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Başqa tərəfdən böyük auditor təhlükəli şəraitdə keyfiyyətsiz yoxlamaların nəticələrinin sahibkarlar ilə əlaqədar müştərilərin iddiaları işində xərclər çoxalır, son nəticədə yoxlanılan təsərrüfat subyüktlərinin nüfuzu aşağı düşür.

Şəkil 3.1. Auditdə ”qiymət-keyfiyyət” nisbəti

Auditin aparılmasına məsrəflərin və yekun nəticənin optimal nisbətlər haqqında rəyin qəbul edilməsi daima auditorlar istəyində həll edilir. Buna görə də situasiyaların digər keyfiyyət şərtlərinin verilməsi məqsədə uyğundur. Bu baxımdan müxtəlif fəaliyyət sahələri üçün “qiymət-keyfiyyət” əsas nümunəsi yuxarıdakı şəkildə verilmişdir. Ordinat oxu təşkilatın auditor yoxlamasının maya dəyəri (S) ilə, auditin keyfiyyətsiz aparılmasına görə qaldırılan iddialara məhkəmə qaydasında (yaxud məhkəməyədək) baxılması ilə əlaqədar təşkilatın (P) kompensasiyasını göstərir. Əyri S auditor yoxlamasının maya dəyərini (qiyməti) göstərir. Auditin keyfiyyəti yüksəldikcə o da artır və o, auditor prosedurları həcmnin artması nəticəsində müvəqqəti məsrəflərlə təyin edilir.[30] Yoxlamanın minimal xərcləri şəraitində sifarişçi tərəfindən maksimal ödəmələrdən mümkün eksik gəlmələr və auditin keyfiyyəti artmaqla birbaşa xərclərin aşağı düşməsi ehtimalı vacibdir. Əyri OS (auditin ümumi kalkulyasiya dəyəri əyri punktirlə verilir. Eləcə də yuxarıda müzakirə olunan əyriləri toplamaqla alınır. Auditor təşkilatlarının cəmi xərcləri kimi interpretir etmək olar. Əyri OS-də minimum nöqtə mövcuddur dəyəri aşağıdır və “qiymət və keyfiyyət” nisbəti yoxlama təşkilatı nöqtəyi nəzərinə optimaldır . Bu nöqtədən sola iş maksimum auditor riskinə rəqabət qabiliyyətində az itkilərə gətirib çıxarır. Auditor yoxlamalarının yüksəlməsinə xərcləri artırmaqla sağ nöqtənin optimallaşdırılması eləcə də, məqsədə uyğun deyildir və sifarişçiləri və əlavə digər auditor firmalarının keçməsinə imkan ola bilər. Yoxlamanın keyfiyyətinə xələl gətirmədən kalkulyasiya dəyərinin aşağı salınmasını təminat verən audit texnologiyasının hazırlanması vəzifəsi vacib məsələdir. Onun həllinin ən mühüm istiqamətlərindən biri auditor aparılan iqtisadi sahələrin kompyuter informasiyalarından istifadə etməkdir. Bunun həllinin mümkün yolu qabaqcadan hazırlanan və auditor təşkilatlarından əbədi təqdim edilə bilən bu informasiyaların işlənməsinin universal üsullarından istifadə yararlıdır. Böyük həcmdə məlumatların işlənməsi zamanı qənaət hesabına iqtisadi səmərə auditor proseduru üçün əlverişlidir. Onda bu keyfiyyət səviyyəsində qeyd etmək çox çətin deyildir. Auditə hazırlıq və onun aparılması mərhələsində, müxtəlif şərtlərlə yanaşı əlaqəli auditlə digər işlərin

xüsusiyyəti və həcmi qiymətləndirmək, iqtisadi sahələrin fəaliyyətinin xarakterlərinin, aparılan təşkilat əməliyyatlarının mahiyyətini bilmək və operativ uçot sistemini qiymətləndirmək lazımdır. Bu hərəkət auditor fəaliyyətinin digər qaydalarında ətraflı göstərilmişdir və bundan fərqli auditor yoxlamasına hazırlığın əsas mərhələsidir. Auditin ənənəvi üsullarında operativ uçotun digər sahələrində əmək tutumunun fərdi qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar geniş həcmdə mühafizəkar işlərin aparılmasını vacib hesab edir. Müştərinin kompüter bazası hazır olan halda operativ uçotda hər vaxt aparılan mühasibat hesablarını formalaşdırmaq çox da asan deyildir. Bu baxımdan aşağıdakı informasiya imkan verir: təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi sahəsində operativ uçot sistemini öyrənmək; auditə hazırlıq mərhələsində hesablar planının tətbiqinə aid təlimatın tələblərinə uyğun olmayan mühasibat yazılışlarını qeyd etmək; müxtəlif əməliyyatların miqdarı və yekunu məbləğini nəzərə almaqla operativ uçotun bəzi segmentləri üzrə qarşıdakı işlərin məbləğini qiymətləndirməyi; mühasibat işçiləri tərəfindən görülməmiş işlərin həcmi rəhbər heyətin sayı ilə tutuşdurmağa. Audit ənənəvi üsullarla aparıldıqda təcrübə nöqtəyindən nəzərinə auditor seçiminin alınması vəzifəsi kifayət qədər çətinidir. "Auditor seçimi" qaydalarında əksər vəziyyətdə onların formalaşmasına statistik baxışın tətbiqi tələb olunur. Ümumiyyətlə, ancaq bu vəziyyətdə nəticələrin təhlilində və bunların proyeksiyasını salmaqda riyazi rəhbərin tətbiqi mümkündür. Lakin bu cür yanaşma çox həcmdə hesablaşma işlərinin dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur və auditin analoji üsullarında isə auditor nəzarətinin "qiymət-keyfiyyət" nisbətini yaxşı olmadığına görə qəbul vaxt tələb edir. Yoxlanılan iqtisadi subyektin kompüter informasiyalarından istifadə müştərinin informasiyalarını əllə işə salmağa vaxt tələb etmir. Lakin əməliyyatların aparılmasına müvəqqəti xərcləri əyani olaraq sıfıra endirir. Bir sıra kompüter proqramlarında qənaətedici qədər güclü seçmə işini təşkil etmək və onun yekununu təhlil etmək üçün qənaətləndirici statistik-təhlil heyəti olur. Prinsipcə daha güclü vəsaitlərdən, məsələn statistika sistemi üzrə informasiyanın təhlili mümkündür. Müştərilərin kompüterlərindən və elektron informasiyalardan istifadə etməklə analitik prosedurların yoxlanılması auditor təşkilatlarının yoxlanılmasına çoxlu

qənaəti təmin edə bilər. Analitik prosedurlar dedikdə alınan informasiyaların təhlili və qiymətləndirilməsi və təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının qeyri-adi və qeyri-düzgün mühasibat uçotunda əks etdirilməsini, habelə bu cür səhvlərini və yalanlarını aydınlaşdırmaq məqsədilə yoxlanılan iqtisadi subyektin mühüm maliyyə iqtisadi göstəricilərinin tədqiqi başa düşülür. Analitik prosedurların əsas modelləri aşağıdakılardır:[40.s.106] müxtəlif dövrlərdə hesablar üzrə qalıqların tutuşdurulması; müxtəlif dövrlərə aid mühasibat hesabatı göstəricilərinin tutuşdurulması; hesabatın müxtəlif maddələri ilə əvvəlki dövrlərin məlumatları arasında nisbətlərin qiymətləndirilməsi; mühasibat hesabatı göstəricilərinin plan göstəriciləri ilə tutuşdurulması; maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyalarının tutuşdurulması; müəssisə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinin sahə üzrə orta göstəriciləri və d. göstəricilərlə tutuşdurulması. Bəzi alimlərin rəyincə analitik proseduralar hər şeydən əvvəl vaxta qənaət etməyə qadirdir. Kompüter auditı və fərdi elektron informasiyalarından istifadə üsullarının tətbiqi hesablama prosedurlarının azaldılması hesabına bu səmərə xeyli dərəcədə artır, işlərin, hesabların dövriliyi və saldosu haqqında informasiyanın aparılmasının yekunları audit nöqtəyi nəzərində yaxşı məlumatlar almağa imkan verən bəzi qeyri-standart analitik yoxlamaları aparmağa şərait yaradır. Bir çox proqram sənədlərin vasitəsilə müştərilərin kompüter informasiyalarının tətbiqi etməyin, qrafik şəkildə məlumatların verməyin mümkünlüyü də fərqli şəkildə qeyd etmək lazımdır. Yaradılması xeyli dərəcədə müəhim vaxt tələb edən belə şəkillər auditor üçün və yoxlanılanların təsərrüfat obyektı rəhbəri üçün məlumatların real göstərməyə imkan verir. Auditin sənədləşdirilməsi bəzi qaydalarda auditorun, fikrini öyrənmək sübutlarının təsdiqi üçün ümumi məlumatların sənədlə rəsmiyyətə alınması üçün məcburi olan bəzi auditin qaydalara uyğun aparılmasını təsdiq edən şərtlər öz əksini göstərməkdədir. Auditor sənədləşdirmələr, bir istiqamətdə yoxlamanın nəticələrinə görə sənədləşdirilmiş audit edilən şəxsin hesabatının reallığı haqqında rəyini təsdiq etmək anında çox zəruridir, digər tərəfdən müştəri ilə mübahisə yaxud digər fikir anlaşılmaqları baş verdikdə reallığı təsdiq etmək üçün auditor müəyyən işlər görməlidir. Təcrübədə müəyyən səviyyədə lazımi qədər həcmdə

audit sənədləşmələri əldə etmək əməktutumlu proseduru eyni zamanda çox vaxt tələb olunur. Auditin aparılması üçün məhdud zaman təyin edildiyini nəzərə alsaq, bu cür xərclərin yararsızlığı aydın görünür. Kompüter auditinin digər müvəffəqiyyətləri ilə yanaşı sənədləşmələrin tərkibində zamana qənaət və yoxlanılanların kalkulyasiya dəyərinə israfçılığa məsələlərin həllində əhəmiyyəti çox vacibdir. Maşınlaşdırma prosedurlarının aparılmasında bir az sənədləri nəşrə yaxud elektron vergilərdə saxlamağa verməklə zamana qənaət edilir. Beləliklə , auditor sənədləşmələrinin bir hissəsi bu prosedurların aparılması vasitəsilə yaranan “əlavə məhsul” kimi alınır. Bu cür sənədlərə bir qayda olaraq fərdi kompüter məlumatları əsasında auditor növlərinin formalaşması ilə əlaqədar bütün üzləşmələr , hesablamalar və qrafiklər formasında analitik prosedurların aparılmasının yekununu, auditin planlaşdırılması ilə əlaqədar və bəzilərinə aid etmək olar. Bu qəlbədən olan sənədlər növbəti işlərdə istifadə üçün müxtəlif növ “yarımfabrikatlar” kimi də istifadə etmək olar. Auditor yoxlamanın yekununu sənədin istifadə olunması sütunlarına yazır .Yuxarıda verilən zamana qənaəti müəyyənləşdirilərkən, kompüter auditini aparılan vəziyyətə “qiymət-keyfiyyət” nisbətini yaxşılaşdıran məsləhət tamlığı iddia etmir. Bununla belə kompüterlərdən istifadə mütəxəssislərin öz işlərinin effektivliyini xeyli yüksəltməyi öyrədir.İqtisadi səmərəni kəmiyyətə öyrənmək auditin təcrübəsində kompüter yekunlarının qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyinə görə çətindir. Hazırda müxtəlif ədəbiyyatlarda məlumatların iqtisadi istifadə sferasında və digər texnologiyalardan istifadənin iqtisadi effektivliyinin iki istiqaməti ilə şərh olunur: düzünə, dolayısı. Birinci məlumatların işlədilməsinin kalkulyasiya dəyərinin aşağı salınmasının , xərclərin xüsusilə də mövsimi xərclər hissəsinin azalması yekunu kimi baş verir. İkinci , audit təşkilatlarından xaricdə üzə çıxır və baxılmış məlumatlardan istifadə edənlərdə kənarlaşma verilir və audit dəqiqliyinin artırılması, iqtisadi qərarlar qəbul edən vaxt sahibkarlıq riskinin azalması ilə bağlı baş verə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində lahiyənin iqtisadi səmərəliliyini xərclərin örtülməsi müddəti (T) kimi qiymətləndirmək olar: [28] $T=m(BİE+DİE)$

Burada, m- texnologiyanın tətbiqinə xərclər;

BİE – tətbiqi nəticəsində alınan birbaşa iqtisadi səmərə;

DİE – dolayı iqtisadi səmərədir.

Müəyyən pay şərti olmasına əsaslanmayaraq audit təcrübəsində komputer texnologiyalarının istifadəsindən birbaşa iqtisadi səmərə qiymətləndirməyə çalışmaq lazımdır. Bunun məlumatların ənənəvi və mexanikləşdirilmiş metodlarla işlədilməsinə vaxt xərclərini müqayisə etməklə və bunun təşkilatda peşəkar auditin hesablanmış iş saatının dəyəri ilə müqayisədə təyin etmək mümkündür. Bu halda öyrənmək lazımdır ki, texnologiyalar maşınlara verilmiş yeni auditor prosedurları işlətdikcə səmərə daha da artacaqdır. Komputer texnologiyalarının tətbiqində başlıca səmərə qiymətləndirmək prinsipcə mümkündürsə də həm də çox çətindir. Çünki o kənar xarakter daşıyır və məlumatlardan istifadə edənlərə yönəldilmişdir. Bu digər tərəfdən auditor subyektlərinin özünün hörmətinin və auditor xidməti sahələrində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün lazımdır. Bu cür auditor xidmətini miqdarca qiymətləndirməyə yanaşma ədəbiyyatlarda əks olunmuşdur, bununla belə bunların inkişafının auditor fəaliyyətinə müvafiq tətbiq etmək tələb olunur. Təcrübədə hesablama texnikasından istifadəyə lazimi xərclərin və proqram təminatının məqsədə uyğunluğu problemi əksər audit təşkilatlarda çoxdan baxılmışdır, həm də müsbət həll olunmuşdur. Test redaktorların vasitəsilə auditor rəyi hazırlanır eləcə də işgüzar yanaşmalar aparılır, yoxlamalar üçün hazırlanan arayış hüququ sənədlərdən proqram təminatında , internetin imkanlarından geniş istifadə olunur. Bəzi hallarda təşkilatların rəhbərlərində eləcə də auditorlarda ciddi şübhələr yaranır ki, heyyyət komputerlərin imkanları yuxarıda göstərilənlərlə bitmir belə vəziyyətdə PK-dan istifadə üsullarının axtarışı başlayır, komputer audit sistemləşdirilir.

3.2. Müştərilərin elektron informasiyalardan istifadə etməklə auditin aparılması metodları.

Burada təsərrüfat əməliyyatlarının xarakteri ciddi olan çoxlu təsərrüfat subyektlərinin yoxlanmasında istifadə olunan , yoxlanılan iqtisadi sahələrin kompyuter informasiyalarından istifadə üsulu şərh olunur. Bu üsuldən bir neçə il istifadə edilmiş və inkişaf etmiş , lakin indiki dövrdə sahədaxili standart kimi nəzərə alınmışdır. Proqramlaşdırma və auditor yoxlamaları aparılarkən , əvvəlki fəsildə şərh olunan metodlarda fərqli olaraq yoxlanılan təsərrüfat subyektlərini informasiyalarının fayl bazarından fərqli mühasibat proqramları ilə generasiya olunmuş və çapa xülasə üçün müəyyən olunan ayrı-ayrı hesabat məlumatlarından istifadə edilir. Bu informasiya kağız vericilərində deyil, istifadə olunan mühasibat yazışmalarının formalaşan fayllanan mətni sürətində təqdim edilməlidir. Elektron şəkildə alınan məlumatları daha sonralar mühasib proqramın malların , məsələn standart komplektinə aid edilən Microsoft Office-nin köməyi ilə məlumat işlənir. Bu baxımdan bu metodun istiqamətinə aiddir: universallıq. O, tətbiq olunan uçot proqramlarından, o cümlədən yoxlanılan təsərrüfat subyektlərinin işçiləri tərəfindən hazırlanan proqram mallarından istifadə edilməsindən asılı olmadan tətbiq oluna bilər; səmərəlilik. həm proqnozlaşdırma mərhələsində eyni zamanda yoxlamanın gedişatında bu üsulların köməyi ilə müştərilərin çox miqdarda informasiyalarını işləmək olur; Audit fəaliyyəti sahəsində standartlara komfliktin olmaması hazırda bu metodikanın çatışmamazlıqları bunlardır : yoxlanılan təsərrüfat subyektinin sintetik uçotu ilə məşğul olan zaman müəyyən cəhətlər ortaya çıxır. Bununla yanaşı , bir çox proqram məhsulları yazılışları jurnalı almağa əsas verir ki, bunlar da sintetik uçot mövqeyinə təsir edən sahə olur. Belə jurnallarla işləyən zaman üsulların imkanları xeyli geniş olur. Bu metodika bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir : lazım olan informasiyaları yoxlanılan təsərrüfat subyektlərindən elektron şəkildə almaq ; alınan informasiyanı işləmək və onları növbəti işlərə yararlı şəkildə salmaq ; -nformasiyaları icmal cədvəl şəkildə müəyyən etmək ; kompyuter auditinə seçilmiş auditor prosedurları tətbiq etmək

;Daha sonra üsulların həyata keçirilməsi istiqamətində baxılmalıdır.Lazım olan informasiyanı yoxlanılan təsərrüfat subyektlərindən elektron şəkildə almaq imkanı. Bu zaman yazılışlar jurnalı digər proqramlardan fərqli surətdə alınır. mətn faylı şəklində TXT – ni böyütməklə və yaxud genişləndirməklə ; bəzi proqramlarda yazışmalar cədvəli faylın elektron qrafik şəklində formalaşmasına imkan verir ;Bu cür ixtisaslaşdırılmış proqramı əsas olaraq hal- hazırda geniş istifadə olunan “ İC Mühasibatlıq “ dəstini göstərmək olar.Hazırda təsərrüfat əməliyyatları cədvəlinin faylı şərh olunan üsul nöqtəyi- nəzərdən daha vacibdir.Təsərrüfat əməliyyatlar cədvəlinə əlavə olaraq , iş hesablar planını , dövryyə - qalıq cədvəli , analitik uçot kodlarının açılışlarını saxlanılan faylları müəyyən etmək lazımdır. Bu fayllar yoxlanılan təsərrüfat subyektinin açılışlarını vermək , hesablar üzrə həqiqi qalıqları , eləcə də dövryyələrə təyin etmək üçün vacibdir.Əməliyyat jurnalı faylın işlənməsinin axır məqsədi onlarda sonralar işləmək vaxtı və onun əsasında Access eyni zamanda Excel cədvəlləri almaqdır. Informasiyanın işlənməsi üsulu əməliyyatlar jurnalının hansı proqramlardan eləcə də , hansı formada alınmasından asılıdır.Yazılışlar faylının işlənməsini almaq üçün nəzərdə tutulan proqram məhsulun miqdarından asılıdır. Microsoft Excel vərəqdə 65536 kodu saxlamağa imkan verir ki, o da yazışmalar jurnalında yazıların həcmi çox olduqda kifayətləndirici halda olmaya bilər , bəzən də məcmu fayl ixracında bir reydlə müxtəlif kod daxilində olur. Belə hallarda Microsoft Access i əldə etmək məqsədə uyğundur. Böyük həcmdə informasiyanın saxlanması göstərilən proqramın imkanları limitsizdir.İşlənməsi metodu faylın formatından asılıdır. Proqrama yazılışların verilməsi hər bir halda qabaqcadan tələb olunmur.Faylın mətn formatı olan vəziyyətdə onun Microsoft Excel eyni zamanda Microsoft Accessdə ixracının aparılması vacibdir.Ümumiyyətlə əməliyyat jurnallarının belə quruluşlarına təsadüfi hallarda rast gəlinir. (Şəkil 3.2)

Şəkil1. Mətn faylının qurulması nəticəsində alınan cədvəl forması

Microsft Asses Fayl					XXX
N	Mətni	Tarixi	Debet	Kredit	Məbləğ
1 2					
3					

Mətn faylı ilə işin nisbi imkanı ondan ibarətdir ki, yazışma jurnalında hər bir yazılış müxtəlif şərtə işlənir və bundan hansı biri Microsoft Excel və Microsoft Access sistemində ayrıca yazılış kimi görünür. Bu şəraitdə “ Debet “ , “ Kredit “ , və “ Məbləğ “ istiqamətində sorğunun köməyi ilə əsas şərtlərti aradan götürmək məqsədə uyğundur. Bu vəziyyətdə əməliyyatı izah edən məzmun itir. Əməliyyatda nömrələnən vəziyyətdə mətnlər jurnalın əsas mətnində yenidən baxmaq olar. Göründüyü kimi mühasibat proqramlarının daha çox populyarlığı, ixtisaslaşdırılmış məlumatlardan növbəti variantlarda təsərrüfat əməliyyatları jurnallarından çox əlverişli formada faylı əldə etmək imkanı vardır. Hazırda auditin kompyuterləşməsi sahəsində səmərəli işlər üçün auditor subyektləri ştatında proqramçıların olması çox əhəmiyyətlidir. Informasiyaların ümumi cədvəllər şəklində təqdim edilməsi, qərarların qəbul edilməsi işində auditor yoxlamalar və digər əməliyyat aparan zaman üzləşdikləri obyekt sahəsi haqqında böyük informasiyalar təhlil etmək olur. Analitikin böyük informasiyalar işləməli mövcud vəziyyət onunla müəyyənləşir ki, kapital bir qayda olaraq, biri – birilə belə əlaqəsi

olmayan məhdud həcmdə mənalı yığımları işləməyə imkan verir. Mənalıların sayı artdıqca kapital tərəfindən informasiyanın işlənməsinin səmərəliliyi aşağı olur. Riyaziyyatçılar çoxdan müxtəlif ölçülü məkanlarda çalışırlar, lakin təcrübəli fəaliyyət sahəsində çox ölçülü informasiya ilə işləmək qabiliyyəti çox aşağıdır. Müasir proqram məhsullarının çox amillə təhlilinin aparılması lazım gəldikcə çox kömək göstərmək iqtidarındadır. Bu halda yanaşmanın məzmunu ondan ibarətdir ki, informasiyalar çoxölçülü şəkildə təhlil edilir ki, burada da hər bir variantın ölçüsünə uyğundur. Microsoft Excel standart paketdə ümumi cədvəllər imkanı olur ki, bunlardan da informasiyanın çoxölçülü təhlilində istifadə etmək lazımdır. Ümumi cədvəllə informasiya yığımının xarakteri təqdim edilir. Ümumi cədvəllərdə olan sahə müxtəlif metodlarla cəmləşdirmək mümkündür və bunların köməyi ilə operativ uçot sənədlərini müxtəlif formalarını asanlıqla tanımlamaq mümkündür. Ümumi cədvəlləri Microsoft Excel listləri ilə və məlumatların xarici istioçkalı, məsələn, Microsoft Access cədvəlləri də işləyə bilər. Beləliklə, jurnalda qeydlərin həcmi məhdudlaşdırılması praktiki olaraq real deyildir. Tədqiqatçı praktikada yazılışların sayı 250 min-dən çox olan jurnalla işləmişdir, bu halda da sistemlərin səmərəliliyi münasib olmuşdur. Ümumi cədvəllərin qurulması norması elektron cədvəllərə texniki sənədləşmələrdə, eyni zamanda xüsusi ədəbiyyatlarda ətraflı edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil cədvəllərin formalaşması “Ümumi cədvəllər ustası”nın vasitəsi ilə aparılır. Qurulma 4 mərhələdə təqdim edilir, lakin cədvəllərin formalaşması norması üçüncü mərhələdə aparılır. Eləcə də o, sonralar dəyişdirilə bilər, onda bu informasiyaların təqdim edilməsi çox vacibdir. Aşağıda müştərilərin elektron informasiyalarının iqtisadi təhlil üçün işçi formanın variantı verilir: Şəkil 3.3. 501 N-li kassa hesabının debeti və krediti üzrə informasiya verilir, bu da debet və kredit üzrə informasiyaları istənilən digər hesabla düzəltmək üçün məşin sol dili hesabının nömrəsindən sağ tərəfə işlətmək kifayətdir. Göstərilən şəkillər şərh olunan üsulları kompüterlərdən istifadə etməklə eyni zamanda auditor prosedurlarını təşkil etməyə və onlardan səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, müştərilərin elektron informasiyalarından istifadə etməklə auditin aparılması üsullarının geniş yayılması hər bir halda

təşkilatların, təsərrüfat subyektlərinin və onların bölmələrinin komputerləşdirilməsinə və avtomatlaşdırılmasına tam şərait yaratmış olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatlarda və təsərrüfat subyektlərində müştərilərin elektron informasiyalardan istifadə qaydaları hər şeydən öncə onların standartlara uyğunluğu və səmərəliyi təşkilatların əməliyyat fəaliyyətindən irəli gəlir.

Microsoft Excel – audit

Fayl Provodka Növ Bstavka Format Serans informasiya Pəncərə sənəd A, B,C, D

Dt. hesab 501			Kt-hesab 501	
kt.hesab	Məlumat məbləğ M üzrə kəmiyyətlərin miqdarı	cəmi 196561,71	Dt-hesab	193
5102			5102	193
621	M. üzrə məbləğ kəmiyyətlərin miqdarı	384101,66	5101	314
641	M. üzrə məbləğ kəmiyyətlərinin miqdarı	1383,18	711	516
Məbləğlərin yekunu		421461,17	Məbləğlərin	55
Yekunu				462
Kəmiyyətlərin miqdarı üzrə yekunu			Miqdarların yekunu	48,52
			534 bu müxabirləşən hesablar üzrə OK əməliyyatlarının sayı və məbləği ləğv edilib	501

Şəkil 3.3. Müştərilərin elektron informasiya sənədi.

Şəkildən göründüyü kimi təşkilatlarda və təsərrüfat subyektlərində əməliyyatların miqdarının və məbləğinin analitik uçotda əks etdirilməsi və onların komputərə işlənməsi hər bir halda təşkilati işlərin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

3.3. Auditdə iqtisadi təhlilin inkişaf konsepsiyası.

Müasir şəraitdə auditdə iqtisadi təhlilin inkişaf konsepsiyasının əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadi modelləşdirilmədir. İqtisadi hadisələrin riyazi modelləşdirilməsi auditdə iqtisadi təhlilin ən mühüm vasitəsidir. O, tədqiqat aparılan obyekt vəziyyəti dəqiq öyrənməyə, onun daxili quruluşu və kənar əlaqələrini kəmiyyətə təsvir etməyə eləcə, xarakterizə etməyə imkan verir. Model idarəetmə obyektinin şərti simasıdır. İstehsalat subyektləri səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə model idarəetmə subyektləri üzrə qurulur. Bu da obyektin tam xüsusiyyətlərini, yəni xarakteristikası, struktur və funksional göstəricilərin, onların qarşılıqlı əlaqələrini və modellərini hərtərəfli əks etdirməyə imkan verir.

Sahənin əvvəlcədən öyrənilməsinə əsaslanaraq modelin sxeması, mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlər üzrə bağlı fərqlənməsi, modelin eksperimental, yaxud hüquqi təhlili, nəticənin obyekt haqqındakı informasiyalarla müqayisə olunması, modelə düzəliş edilməsi modelləşdirmə üsullarının məzmununu təşkil edir.

Auditdə iqtisadi təhlil işində əsas vasitə kimi riyazi modeldən istifadə olunur. Öyrənilən iqtisadi proses və riyazi modeli ona xas olan mövcud qanunauyğunluqlar, qarşılıqlı əlaqə və bağlılıqlar riyazi funksiya, bərabərlik, bərabərsizlik, qrafikdə yazılır.

Riyazi modellər kəmiyyət xüsusiyyətlərinə görə fərqlidir:

- Ədədi modellər.
- Məntiqi modellər.
- Şəkilli modellər.

İqtisadi-riyazi modellər reala uyğun olmalı, öyrənilən sahənin mühüm tərəfləri və əlaqələrini hərtərəfli əks etdirməlidir. Bu iqtisadi və riyazi modelin

qurulması vəziyyəti olan prinsipial əlamətləri nəzər salaraq. Modelləşdirmə prosesini əsas üç mərhələyə bölünür:

1. Öyrənilən hadisələrə, yaxud proseslərə müvafiq və onun quruluşu və xarakteristikasına dair praktikaya əsaslanan məlumatların nəzəri qanunauyğunluğunun iqtisadi təhlili. Belə ki, təhlilə əsaslanaraq model qurulur.
2. Problemi həll etmək üçün üsulun müəyyən edilməsi.
3. Əldə edilmiş nəticənin iqtisadi təhlili.

Modelin qurulmasının son məqsədinin az və düzgün ifadə edilməsi, eyni zamanda problemin həlli zamanı müxtəlif variantların üzləşdirilməsi vacibdir. Meyarın müəyyən olunması modelləşdirmənin birinci mərhələsinin vacib şətidir. İqtisadi təhlildə ən çox gəlir əldə edilməsi, ən az xəx məsrəfləri, avadanlıqların maksimum istifadəsi eləcə, tərəqqisi, əmək məhsuldarlığı və s. ölçü kimi götürülə bilər.

İqtisadi proseslərin modelləşdirilməsinin sonuncu mərhələsi prosesin həlli üçün lazım olan daha səmərəli riyazi metodun seçilməsidir. Belə ki, xətti proqramlaşdırma problemlərinin həli üçün çoxlu üsulları bəllidir: simpleks üsulu, potensiallar üsulu və s. Bu mürəkkəb model yaxşı model olmamalıdır. Ən real hadisə, yaxud gedişata oxşar modellər yaxşı model vacib bilinir.

İqtisadi hadisə və proseslər aparılan zaman əldə edilmiş nəticələrin kompleks təhlili modelləşdirmənin üçüncü mərhələsi olur, istehsalın real şəraitində praktikada hesablanmış yekun və nəticə, alınmış aktın iqtisadi məzmunu modelin doğruluğu eləcə, keyfiyyətinin qəti meyarı hesab olunmalıdır. Əgər əks edilmiş nəticələr məqbul istehsal şəraitinə müvafiq olmazsa, o zaman bu uyğunsuzluğun nəticələrinin araşdırılması üçün auditdə iqtisadi təhlil aparılmalıdır. İstifadə olunan riyazi vasitələr eləcə, öyrənilən sahənin iqtisadi məzmunu həmin uyğunsuzluğun nəticələri ola bilər.

Təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin auditdə iqtisadi təhlili üçün amillər sisteminin modelləşdirilməsi yeni, evristik yolla nəticə göstəricilərinin informasiyalar vasitəsilə əks olunan iqtisadi proseslərin keyfiyyətli təhlilinə əsasən

əldə edilə bilər. Amillər sisteminin modelləşdirilməsi amillər prosesinin elementləri kimi aşağıdakı formada iqtisadi kriteriyalara əsaslanır:

- Səbəbiyyət;
- Kifayət spesifikliyi;
- Müstəqil fəaliyyət göstərməsi;
- Milli uçotun aparılma ehtimalı.

Formal nöqteyi-nəzərdə faktorlar sisteminə daxil edilən amillər miqdarca ölçülə bilən olmalıdır.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsində axır amillər sistemini məhdud sayda qruplara ayırmaq olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili praktikasında göstərilən modellərə daha çox rast gəlinir:

1. Oxşarlıq modeli

$$y = \sum_{i=0}^n x_i = x_1 + x_2 + \dots + x_n;$$

2. Multilikativ modeli

$$Y = \sum_{i=0}^n x = x_1 + x_2 + \dots + x_n;$$

3. Amillər sisteminin genişləndirilməsi üsulu. Burada başlanğıc amillər sistemi $y = \frac{a_1}{a_2}$ şəklində olur. Əgər kəsin sürəti və məxrəcini bərabər bir ədədə vurmaqla «genişləndirsək, bu zaman yeni amillər sistemi alırıq».

$$Y = \frac{a_1 b c d e \dots}{a_2 b c d e \dots} = \frac{a_1}{a_2} \cdot \frac{b}{c} \cdot \frac{c}{d} \cdot \frac{d}{e} \cdot \frac{e}{a_2} \dots;$$

yeni multiplikativ model forması $y = \frac{a_1}{a_2}$ -dir.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsinə əsasən sosial iqtisadi göstəricilərin ilkin formulu üzrə həmin göstəricilərin digər amil-

parametrlərlə nəzəri cəhətdən ehtimal olunan düz əlaqələrini tamamilə oxşar şəkildə almaq imkanı yaranır. Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi əsas göstəricilərin formal əlaqələrinin sadə eləcə, faydalı vasitəsi hesab edilir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi əhatə etdiyi informasiyanın reallığına görə iqtisadi-riyazi modellər və stoxastik modellərə bölünür. Məhdudiyyət şərtləri ilə məqsəd funksiyasının göstəriciləri tam və dəqiq kəmiyyətlərlə əvəz olunan modelə determinləşdirilmiş model adlanır. Məhdudiyyət şərtləri və ya səbəb funksiyalı ehtimal xarakteri olan modelə stoxastik model deyilir.

Amillər sisteminin determinləşdirilmiş modelləşdirilməsi əsas əlaqənin amillər dairəsində məhduddur. İqtisadi göstəricilərin kəmiyyətə dəyişməsinin artırılması yalnız kütləvi təcrübəyə əsaslanan informasiyaları stoxastik təhlillə aydınlaşdırmaq mümkündür.

Stoxastik təhlil amillərin dolayı işlərin öyrənilməsinə yönəldilir. Buradan determinləşdirilmiş və stoxastik auditin əlaqəsinə dair elə nəticə əldə edilir ki, stoxastik təhlil köməkçi xüsusiyyət daşıdığı üçün birbaşa əlaqələri ilk növbədə öyrənmək lazımdır. Deməli, stoxastik təhlil amillərin sistemləşdirilmiş təhlilinin dərinləşdirilməsində vasitəçi kimi nəzərə alınır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı təşkilatların qarşılıqlı əlaqəsinin faktorlar sisteminin stoxastik modelləşdirilməsi iqtisadi parametrlərin mənasının müxtəlif şəkildə dəyişməsinin standart uyğunluğu ümumiləşdirilməsinə, yeni amillərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə əsaslanır. Əlaqələrin kəmiyyət parametrləri məcmuu subyektlərinin öyrənilən göstəricilərinin müqayisəsinə əsasən müəyyən edilir. Beləliklə, stoxastik modelləşdirmənin birinci əsas şərti tədqiqatın yekununun tərtib olunmasının mümkünlüyü hesab edilir. Yəni, müxtəlif şəraitdə bu eləcə, digər hadisənin parametrlərinin yenidən ölçülməsinin mümkünlüyü hesab olunur.

Determinləşdirilmiş anıllı təhlil zamanı müvafiq vacib kateqoriyaların əlaqəsi sabit halda öyrənilən hadisələrin modeli təsərrüfat sahələri və dövrlər üzrə dəyişmir. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı subyektin, yaxud bir təsərrüfatın

fəaliyyətinin səbəblərinin müqayisə edilməsi zəruriyyəti vaxtı modelə əsasən aşkar edilmiş analitik nəticələrin kəmiyyətinin müqayisə olunması haqqında məsələ meydana çıxan olar. Stoxastik təhlildə real modelin göstərilməsi üçün zəmin yara-
dan təcrübi informasiyaların məcmuuna əsasən tərtib olunan formanın özü bütün ilkin tədqiqat sərəncamında əlaqələrin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, parametrlərin mənasının müxtəlif formada dəyişdirilməsi proseslərin keyfiyyət tərəfinin bir mənalı dəqiqlik həddündə baş verməlidir. Deməli, əlaqələrin modelləşdirilməsinin stoxastik metodun tətbiq olunmasının ikinci ilkin müvəqqəti yekunun keyfiyyət eyniliyidir.

İqtisadi göstəricilərin dəyişməsinin öyrənilmiş standartuayğunluğu gizli formada olur. O, tədqiqat nöqteyi-nəzərincə bərabərlik göstəricilərinin təsadüfi komponentləri ilə əlaqələndirilir. Böyük ədədlər qanunu göstərir ki, yalnız böyük cəmdə standartuayğun əlaqələr sabit təsadüfi uyğunluq halda çıxış edir. Buradan da stoxastik təhlilin əsas ilkin şərti - yəni öyrənilən standartuayğunluğu kifayət qədər etibarlı və real aşkar etməyə imkan verən vacib ahəngdar məcmuu tədqiqat aparılması şərait yaranır. Modelin etibarlı və dəqiqlik vəziyyəti istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasında modeldən istifadənin təcrübəvi məqsədləri üçün müəyyən edilir.

Göstəricilər səviyyəsinin müxtəlif formada göstərilməsinin kütləvi məlumatları arasında sosial iqtisadi göstəricilərin kəmiyyət parametrlərini müəyyən etməyə imkan verən metodların varlığı stoxastik yanaşmanın dördüncü ilkin nəticədir, tətbiq olunan metodların riyazi həyəti bəzən modelləşdirilən empirik materiala xüsusi tələblər irəli sürür. İrəli sürülən tələblərin icrası üsulların tətbiqi və alınan nəticələrin dəqiqliyinin vacib ilkin şərtidir.

Stoxastik amilli təhlilin əsas xarakteristikası ondan ibarətdir ki, belə təhlil zamanı keyfiyyət təhlil vasitəsi ilə modeli qurmaq olmaz, onda empirik informasiyaların kəmiyyət təhlili lazımdır.

İqtisadi tədqiqatlarda təsərrüfat hadisələri eləcə, proseslərinin stoxastik modelləşdirilməsinin göstərilən riyazi-statistik üsulları tətbiq edilir:

1. Parametrlər arasında əlaqə və korrelyasiyanın audit qiymətləndirilməsi;

2. Əlaqələrin statistik mənasının qiymətləndirilməsi;
3. Regressiya iqtisadi təhlili;
4. Hadisənin parametrlərinin dövrü dəyişməsi göstəricilərin aşkar edilməsi;
5. Çoxsaylı müşahidələrin təsnifləşdirilməsi;
6. Dispersiya iqtisadi təhlili;
7. Müasir amilli iqtisadi təhlil;
8. Transformasiya iqtisadi təhlili.

Hər bir subyektin təsərrüfat vəziyyətinin təhlili metodikasına riyazi-statistik üsullarının daxil edilməsi zərurəti metodların vasitəsi ilə həll edilən kəmiyyət problemlərin əhəmiyyətindən asılıdır.

Göstərilən metod və üsulların vasitəsi ilə auditdə iqtisadi təhlildə aşağıdakı problemlər aydınlaşdırıla bilər:

1. İqtisadi parametrlərin əlaqəsinin mövcudluğu və istiqamətinin öyrənilməsi;
2. İqtisadi hadisələrin faktorlarının təsnifləşdirilməsi;
3. Parametrlər arasındakı əlaqələrin analitik araşdırılması
4. Parametrlər vəziyyətinin dinamikasının sadələşdirilməsi
5. Parametrlər vəziyyətinin standarta uyğunluğunun aşkar edilməsi
6. Təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin təsnifatı
7. Adıkvat informasiyaların aşkar edilməsi
8. İqtisadi parametrlər sistemindən daxili strukturun müəyyən edilməsi
9. Müxtəlif nəticələrdə əlaqələrin strukturunun müəyyən edilməsi
10. İqtisadi hadisələrin mürəkkəbliyinin öyrənilməsi

Yuxarıda qeyd edilənlər strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq auditdə iqtisadi təhlilin inkişaf konsepsiyasını xarakterizə etməklə, müasir dövrdə təşkilatların və təsərrüfat subyektlərinin eyni zamanda , çox coğrafiyalı sahibkarlıq formalarının gündəngünə günün tələbləri səviyyəsində inkişaf etməsi aspektində auditdə iqtisadi təhlil inkişafı müəyyən parametrlərə uyğun və auditin prinsipləri əsasında formalaşaraq milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində mövcud olan dəyişiklikləri, müasir

innovasiyaları əksiyyət göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun artmasına, etdirməklə ölkənin sosial inkişafının get-gedə yaxşılaşdırılmasına, sürətləndirilməsinə, təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin gəlirliyinin və rentabelliyyəsinin yüksəlməsinə tamamilə şərait yaradır. Eyni zamanda təşkilat və təsərrüfat subyektlərində, cari təsərrüfat ilində istifadə olunmayan imkanların müəyyən etməsinə tam şərait yaradır.

NƏTİCƏ.

Strateji yol xəritəsinin tətbiqi şəraitində təşkilatların və təsərrüfat subyektlərinin öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində onlara uyğun nəticələrin beynəlxalq standartlar və normativlərlə müqayisə olunaraq reallıqların aşkar edilməsi üçün aşağıdakı təklifləri verirəm:

1. Biznes-proqnoz tapşırıqlarının yerinə yetirilmə vəziyyətinə monitor funksiyasını bir sıra elmlər müəyyən edilir. Belə ki, mühasibat uçotu eləcə statistika biznes-proqnoz yerinə yetirilməsi vəziyyətini təyin edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili isə bununla davam etdirir. İqtisadi təhlil özünün müqayisə metodundan istifadə etməklə təkcə biznes-proqnozun artıqlaması ilə və ya az yerinə yetirilməsini deyil, eyni vaxtda kənarlaşmaların səbəblərini, ona təsir edən amilləri müəyyən edir, həmçinin bunların təsir dərəcəsini öyrənir. İnnovasiyalı iqtisadi təhlil biznes-proqnoz, sifarişlərin, öhdəliklərin və müqavilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyasını başa çatdırır.
2. Respublikanın iqtisadiyyatı hazırda inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, bu inzibati-amirlik şəraitində olduğu halda bütün malların, ehtiyatların eləcə, gücə əsasən proqnozların yerinə yetirilmiş işin deyil, satış xidmətə yönəldilir. İstehsalın, yerinə yetirilmiş işin eləcə, xidmətin nəticəsini artıq satış müəyyən edir. Bu baxımdan kommersiya hesabı öz mahiyyəti eləcə, əhatə dairəsi baxımından iqtisadi əlaqələr sisteminin doğurduğu kateqoriyadır və gerçəklikdə hər bir subyektin bazar əlaqələrini əks etdirir.
3. Kommersiya hesabı maddi marağı, optimallığını, idarəetmə səviyyəsini, rentabelliyi, əmək tutumluluğunu artırmaqla müxtəlif mülkiyyət formalarında olan obyektlərlə dövlət mülkiyyətində olanların əlaqələrini sürətləndirir, qanun dairəsində onların vergidəmə cavabdehliyini artırır, ehtiyatlardan istifadənin

səmərəliliyini artırmaqla subyektlərin maliyyə sabitli-yinin möhkəmlənməsinə vasitə yaratmaqla auditdə iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsini zəruriyyətə çevirir.

4. Əlbəttə, auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri heç də ancaq yuxarıda göstərilənlər deyildir. Təsərrüfat situasiyaları-nın çoxcəhətliliyi və müxtəlif məqamlılığı auditdə iqtisadi təhlilin mərhələlərində müstəqil xarakterli, çoxsaylı problemlər qoyur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin qarşısında duran iqtisadi strategiyasına əsasən, auditdə iqtisadi təhlilin vəzifələri dəyişə eləcə də, genişlənə bilər.
5. Sosial-iqtisadi idarəetmənin çox vacib bir növü texniki və bioloji subyektlərin idarəedilməsindən mahiyyətə onunla fərqlənir və idarəetmə subyekti idarəetmə obyektinə əsas məqsədinin müəyyən olunması ilə vacibdir. Məqsədin müəyyən edilməsinin obyektiv məqamı isə idarəetmə nəzəriyyəsinin klassiklərinin qeyd etdiyi kimi sosial-iqtisadi idarəetmənin məqsədi eləcə, vəzifələri cəmiyyətin keçmişinin, bu vəziyyətinin və gələcək inkişafının kompleks təhlili nəticəsində formalaşır.
6. Bütün ölkə üzrə, ayrı-ayrı vilayət və regionlarda, təşkilat və təsərrüfat subyektlərində, proqnoz tapşırıqlarının, öhdəliklərin, sifariş və sazişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət auditdə iqtisadi təhlil qarşısında duran əsas vəzifədir. Auditdə iqtisadi təhlil biznes-plan parametrlərinin obyektivliyini və onların icrasının qeydə almaq funksiyasına nəzarət etməklə yanaşı proqnozların yerinə yetirilməsi gedişatında onların icra edilməsinə təsir göstərən səbəbləri öyrənir, eyni zamanda proqnozların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi zamanı daxili ehtiyatları və bu imkanlardan istifadənin ən sərfəli yolları müəyyən edilir.
7. Hazırkı şəraitdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialı, istehsal miqyasları idarəetmənin intensiv inkişafı üçün maddi ehtiyatların çatışmamazlığı artdıqca yüksək səviyyədə icra etməyə olan ehtiyac

artır. İcra etmənin bütün vəsilələrində icra etməyə dair qərar eləcə, göstərişlərin, əmr və sərəncamların, qanunların reallığı, iqtisadi və sosial səmərəliliyi qabaqcadan təhlil aparılmaqla müəyyən olunur.

8. Müasir innovasiya şəraitində elmin və qabaqcıl praktikanın, yeni innovasiyaların, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi üsullarını istehsalatda tətbiq etmədən cəmi nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Lakin innovasiyalar dərhal istehsalata tətbiq edilmir. Elmin nailiyyətlərinin, müasir innovasiyalarının, mütərəqqi iş üsullarının, qabaqcıl praktikanın hazırkı şəraitdə şəraitdə tətbiqinin iqtisadi cəhətdən səmərəli olması əvvəlcədən təhlil aparmaqla təyin edilir. Deməli, auditdə iqtisadi təhlil elm və innovasiyanın inkişafında olan nailiyyətlərin, yenilikçi təcrübə və iş üsullarının icra edilməsində həlledici rol oynayır.
9. Hazırkı şəraitdə xalq təsərrüfatının iqtisadi potensialı, istehsal miqyasları istehsalın intensiv inkişafı üçün maddi resursların çatışmamazlığı artdıqca yüksək səviyyədə idarə etməyə olan ehtiyac da artır. İdarə etmənin bütün vəsilələrində idarə etməyə dair qərar və göstərişlərin, əmr və sərəncamların, təlimatların reallığı, iqtisadi və sosial faydalılığı qabaqcadan təhlil aparılmaqla müəyyən edilir.
10. Auditdə iqtisadi təhlil təkcə qərar və göstərişlərin, plan göstəricilərinin, norma və normativlərin və s. hazırlanmasının idarə edilməsi ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda onların gedişatını, həyata keçirilməsini idarə edir. Biznes-plan tapşırıqlarının, qərar, göstəriş, sərəncam və sairənin həyata keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, çətinliklər, normal iş şəraitindən kənarlaşmalar, habelə bunların aradan qaldırılması yolları iqtisadi təhlil aparmaq yolu ilə təyin edilir.
11. Maliyyə uçotu dövlətin, hər bir hüquqi, o cümlədən müəssisəyə münasibətinə görə kənar şəxslərin (menecerlərin, təsisçilərin, kreditorların, maliyyə, vergi orqanlarının və s.) istifadə edə biləcəyi

uçot informasiyalarının hazırlanması prosesini özündə əks etdirir. Hər bir tərəf özü üçün əlverişli istiqamətdə müəssisə işinin vəziyyətini əks etdirməkdə maraqlıdır. Buna görə tərəflərin marağı təcrübəvi olaraq bütün ölkələrdə qanunla tənzimlənir.

12. İnnovasiyalı tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin lınlılığının bir başqa məqsədi əmək, material, maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsinin müəyyən olunmasından və eyni zamanda texniki-təşkilati tədbirlərin inkişaf etdirilməsi üzrə görülən işlərin istehsalın nəticəsinə təsirini aydınlaşdırmaqdan ılnır. Həmin göstəricilərə - məhsulun həcmi, keyfiyyəti, maya dəyəri, mənfəətliliyi və təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi aiddir.
13. İqtisadi hadisə və proseslər aparılan zaman əldə edilmiş nəticələrin kompleks təhlili modelləşdirmənin üçüncü mərhələsi olur, istehsalın real şəraitində praktikada hesablanmış yekun və nəticə, alınmış aktın iqtisadi məzmunu modelin doğruluğu eləcə, keyfiyyətinin qəti meyarı hesab olunmalıdır. Əgər əks edilmiş nəticələr məqbul istehsal şəraitinə müvafiq olmazsa, o zaman bu uyğunsuzluğun nəticələrinin araşdırılması üçün auditdə iqtisadi təhlil aparılmalıdır. İstifadə olunan riyazi vasitələr eləcə, öyrənilən sahənin iqtisadi məzmunu həmin uyğunsuzluğun nəticələri ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin bülletenləri. Bakı 2010-2015
2. “Mühasibat uçotu ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-ci il tarixli qərarı
3. “Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 noyabr 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar.
4. Abbasov İ. M. Audit. Dərslik. Bakı, 2007.
5. Abbasov İ.M. Auditin nəzəriyyəsi , Dərs vəsaiti Bakı 2010
6. Алборов Р.А. Пудит в организациях
7. Audit. Dərs vəsaiti. V.T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2011
8. Əliyev R.B. İqtisadi təhlil nəzəriyyəsi, Dərslik, Bakı 2007
9. Аудит Учебник для вузов / Подольского. - М. : ЮНИТИ, 1997. -432 с.
10. Белуха Н. Т. Контроль и ревизия в отраслях народного хозяйства . -М. : Финансы и статситика, 1992.-368
11. Булавина Л. Н. Финансовые результаты : учет, отчетность, аудит : Учебное пособие, - Ставрополь . :СГАНХ, 1996. – 192 с.
12. Бурцев В.В. Организация системы внутреннего контроля коммерческой организации. –М.: " Экзамен» , 2000.- 320 с.
13. Бетров А. А. Операционный анализ – аудит . М. : 1996.- 127
14. Hacıyev F.Ş. Müasir şəraitdə auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri və metodu, Elmi məqalə, Audit jurnalı No 1, Bakı 2017
15. Hacıyev. F.Ş. Audit, dərs vəsaiti. Bakı. 2015

16. Hacıyev F.Ş. Audit iqtisadi təhlil, dərs vəsaiti . Bakı. 2016
17. Hacıyev F.Ş. Namazova C.B. Mühasibat uçotunun və iqtisadi təhlilin təşkili , Dərs vəsaiti, Bakı 2009
18. Кондраков Н.П. Бухалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит. –М. : Издательство « Перспектива» , 1994.
19. Макальская А. К. Внутренний аудит : Учебно- практическое пособие. М.: издательство « Дело и Сервис» , 2000. – 80 с.
20. Муслимов С. Я. Развитие учета, анализа и аудита в пенсионно страховой системе. Баку, Университет бизнеса , 2005
21. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı : formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, “Elm”, 2003
22. Salahov Ə.S. Mühasibat uçotunun kompüterləşməsi. Bakı “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2008
23. Namazəliyev H.İ. Elmi-texniki tərəqqinin təhlili, Dərs vəsaiti, Bakı 1997
24. Namazova C. B. Praktiki audit, dərslik. Bakı 2012.
25. Namazova C.B. Audit , Dərs vəsaiti Bakı 2010
26. Шеремет А. Д., Сайфулин Р.С., Негашев Е. В. Методика финансового анализа. М. : -1992.
27. Э.А.Аренс, Дж. К. Лоббек. Аудит. Пер. с англ. - М., Финансы и статистика и статистика, 1995
28. Brockhoff, K., Forschung und Entwicklung : Planung und Kontrolle, 4. Aufl., Munchen-Wien 1994
29. Daxili audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. i.e.d., professor V. T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə. Bakı, Nağıl Evi”, 2008